

Tartu Ülikool
Filosoofia teaduskond
Semiootika osakond

Laura Mäemets

VÕRTSJÄRVE IDAKALDA VEHENDI KALMEALA
TÄNASE TEGEVUS- JA MÄLUMAASTIKUNA

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Riin Magnus

Tartu
2014

Olen bakalaureusetöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõttelistele seisukohtadele ning muudest allikaist pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Laura Mäemets

(allkiri)

.....

(kuupäev)

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	4
1. VEHENDI KALMEALA MÄLUMAASTIKUNA	7
1.1. Vehendi kalmed arheoloogiamälestisena	7
1.2. Vehendi kalmed väärtuslike maastikuobjektidena	11
1.3. Kalmed kollektiivses ja kultuurimälus	14
1.4. Mälu selektiivsus ajaloolises ja sotsiaalses plaanis	19
1.5. Kalmete tähistamine ja nähtavus maastikus	24
2. VEHENDI KALMEALA TEGEVUSMAASTIKUNA.....	28
2.1. Tegevusest Vehendi kalmealal	28
2.1. Nõukogude kord ja tegevus kalmealal	31
2.2. Väärtustatud tegevused tänapäeval Vehendi kalmealal	33
2.3. Tegevuse reguleerimine kalmetel kui kultuurimälestisel	37
KOKKUVÕTE	40
KASUTATUD KIRJANDUS	42
ARHIIVIALLIKAD	45
LISA 1. Kaardid	46
LISA 2. Kalmeala fotod	46
LISA 3. Intervjuukava.....	52
SUMMARY	54

SISSEJUHATUS

Käesoleva töö eesmärgiks on uurida, kuidas mõistavad erinevate huvigruppide esindajad Võrtsjärve idakaldal asuvat Vehendi kalmemaastikku. Uurimuse informandid – kohalik elanik, teadlane (arheoloog), koduloolane, valla esindaja, muinsuskaitseametnik – on kõik eri põhjustel nende kalmetega kokku puutunud. Analüüsin intervjuude põhjal, milliseid tähendusi need inimesed kalmetele omistavad, kuidas sellest johtuvalt oma tegevust kujundavad, kuidas nad kalmeid ülejäänud maastikuobjektidest eristavad ning mil moel tegutsemine ja sellest kujunev maastikupilt omakorda mälupildina loetavaks saab.

Vaadeldavad kivikalmed on riiklikult kaitstud arheoloogiamälestised ja seega ametlikult väärtustatud kultuuriajaloo ja –pärandi objektid. Johtuvalt nende kaitsestaatusest on Vehendi kalmealal kehtestatud ka mitmed tegevuspiirangud. Samas on nad reaalses maastikes osalt hõlmatud hoopis kas argitegevuslike objektide sfääri (nt puhkajad-matkajad lõket tegemas, kalme kahjustamine põllundusega seotult) või sootuks maastikest tähenduslike objektidena kadunud (nt kalmed on võssa kasvanud või täielikult hävinud). Seega ilmneb lahknevus institutsionaliseeritud ja normeeritud tegevusmaastike tasandi ning argise tegevusmaastiku vahel.

Kalmete erinev tähendustamine on seotud nende erinevate mäletamise viisidega, mis võivad olla kohaspetsiifilised (kohaliku teadmise maastikuobjekti ajaloolisusest); põhineda põlvkondlikul teadmisel, riiklikul mälupoliitikal või teaduslikul teadmisel; tugineda erinevatele tegevustele (hooldus, külastamine) ja tähistamisviisidele (sildistamine, registritesse kandmine).

Käesolevas bakalaureusetöös analüüsin, kuidas tegevused maastikus aitavad säilitada ja kujundada kindlat mälupilti ja kuidas mälu omakorda suunab maastiku kujundamist tegevuste kaudu. Töö peamisteks uurimisküsimusteks on:

- Millist tähendust kalmetele tänapäeval omistatakse?
- Milliseid kultuurimälu kihte need tähendused kannavad (sünkroonne (riiklik, kohalik, teaduslik jne) ja diakroonne plaan (põlvkondlik, esiajalooline))?
- Milliste tegevuste kaudu need tähendused maastikus realiseeritakse?

- Kuidas maastikupildis kajastuvad kalmetele inimeste poolt omistatud tähendused?

Töö teoreetiline materjal hõlmab tegevusmaastike teooriaid, sh maastikufenomenoloogiat (Tim Ingold), maastiku ja ajaloo käsitlusi (David Lowenthal), samuti kultuuripärandi väärtustamise (Helen Sooväli-Sepping) ning kultuurimälu teooriaid (eelkõige Juri Lotman ja Jan Assmann). Töö esmasteks allikateks on 6 poolstruktureeritud süvaintervjuud erinevate sihtgruppide esindajatega (kohalik, teadlane, kodulooürija, muinsuskaitseametnik, vallavanem), kes on Vehendi kalmetega seotud või seotud olnud (vt Lisad: intervjuukava). Vehendi kalmeala üks valdaja on Riigimetsa Majandamise Keskuse (RMK), kuid selle asutuse esindajaga intervjuud teha ei õnnestunud. Seega on RMK tegevus töös kajastatud vaid teiste intervjuueeritavate vastuste kaudu.

Intervjuud tegin ajavahemikus 1.03.2014-6.04.2014, salvestasin diktofoniga ja hiljem transkribeerisin. Anonüümsuse tagamiseks olen intervjuueeritavad märkinud ära initsiaalidega. Arheoloog T. M.-il on Vehendis vana talukoht ja -maa, samuti on ta kalmeid ise uurinud koos isaga ning seetõttu on ta nendega erinevatel põhjustel kokku puutunud. Oma suvituskohas ei viibi T. M. aga igapäevaselt, vaid käib teatud intervallidega. T. T., Limnoloogiajaama elanik, kelle elamine jääb antud piirkonnast kaugemale kui T. M.-il, on piirkonda sattunud tihti, seda oma isiklikust huvist lähtuvalt. A. A., endine Tartumaa muuseumi töötaja on piirkonda sattunud mitmeid kordi omaalgatuslikult, seda A. A. sõnul pigem koha erilise ja sümpaatsuse tõttu. K. V., endine muinsuskaitseametnik on piirkonda sattunud mõningate aastate jooksul paar korda seoses inspeksiooniga. H. K., vallaametnik, on Vehendiga kokkupuutunud lapsepõlvest peale, kui ta selles piirkonnas viibis ja suvitas. Ka töökohustuste tõttu juhtub ta piirkonda teatud intervallidega. H. K., suvilaomanik puutub piirkonnaga kokku tihedalt, kuna omab sealkandis suvilat ning maad. Aastaid tagasi viibis H. K. Vehendi kandis tihedamalt, nüüdseks on ta aga põhilise osa ajast sealt mõned kilomeetrid eemal.

Lisaks intervjuudele kasutan töö analüüsi alusena enda maastikuvaatlusi ja –fotosid kalmealal. Osa vaatlusi tegin ka koos informantidega. Lisaks olen kasutanud Muinsuskaitseameti andmebaasides leiduvaid kalmekirjeldusi ning –infot ja arheoloogiaarhiivi allikaid. O. Laidi kogumikus Rannu kihelkonnast võib aga leida jällegi andmeid selle kohta, et 2. kalmet on kaevatud kunagi Rannu mõisaomaniku von Bergi poolt (Laid 1923). Samuti mainib veel Laid, et ka prof. Shröder Õpetatud Eesti Seltsist on millalgi kalmeid vaatamas käinud (samas).

Töö jaguneb kaheks suuremaks peatükiks ning mitmeks alapeatükiks. Esimeses peatükis vaatlen mälu ja maastiku suhteid, uurides, mil moel saab mälu maastikus loetavaks ning kuidas toimib mälu valikulisus Vehendi näitel. Mälu valikulisuse, mäletamise ja unustamise dünaamika, seon küsimusega mälu institutsioonidest ning autoriteetidest, kes mäluga seotud valikuid teevad. Andes esmalt põgusa ülevaate Vehendi kivistkalmetest arheoloogiliste objektidena, vaatlen põhjalikumalt nende kui muinsuskaitseobjektide väärtustamist erinevate huvigruppide poolt. Ka mõtestan Vehendi kalmeid kultuuripärandi temaatika valguses, lähtuvalt nende arheoloogilis-ajaloolisest väärtusest. See haakub aga omakorda kultuurimälu teemaga, kuna kultuuripärandi määratlemine on tugevalt seotud kultuurimälu valikulisusega.

Teises peatükis vaatlen mäletamisviisidest tulenevat inimtegevust maastikul. Kirjeldan kalmealal täna sel päeval toimuvat tegevust, erinevate tegevuste omavahelisi kokkupuuteid ning eri osapoolte hinnanguid neile. Samas pakun ka välja, kuidas erinevatest tegevustest tulenevaid konflikte võiks lahendada.

1. VEHENDI KALMEALA MÄLUMAASTIKUNA

1.1.Vehendi kalmed arheoloogiamälestisena

Vehendi kalmed (kohalike seas tuntud ka Sapi kalmetena) on muinsuskaitsealused objektid, kuid riiklikul tasandil kaitset vajavate objektidena on nad tähendustatud vaid alates 1997. aastast, mil nad ametlikult kaitse alla võeti. Selles peatükis avan lühidalt muinsuskaitse arenguetappe Eestis, selgitades ühtlasi, kuidas on muutunud kalmete staatus kultuurimälestisena.

Muinsuskaitse kui oluline tegevus materiaalse ja ka vaimse pärandi hoidmisel ning kaitsmisel on teisenenud koos Eesti riigikordade muutumistega. Arheoloog Andres Tvauri on kirjutanud, et esimene teadaolev muinsuskaitsega seostatav tegu Baltimaades jääb Rootsi kuningriigi koosseisu kuulumise aega, kui „1666. a andis Karl XI hooldusvalitsus Rootsis välja maailma esimese muinsuskaitseaduse“ (Tvauri 2006: 247). Selle seadusega võeti kaitse alla mitmeid minevikuga seonduvaid objekte, sh nt linnused, kindlused, aga ka tähtsamate isikute hauad või sugukonnakalmud (vt Alatalu 2013: 2192). Ka hilisematest perioodidest võib tuvastada muinsuskaitse algeid, nt pakkusid 18. saj teisel poolel valitsevale baltisaksa aadelkonnale huvi muistsed ringvall-linnused ning korraldati ka kalmete kaevamist, tundes küll peamiselt huvi sealt leitud esemete vastu (Tvauri jt 2006: 247). Oluline roll oli täita baltisaksa teaduslikel seltsidel, mis avaldasid väiksemal hulgal artikleid ja muid teaduslikke kirjutisi Eestis asuvatest muististest, kuigi alles 19. saj lõpul hakati pöörama suuremat tähelepanu taoliste objektide kaitsevajadusele (samas: 1). 19. sajandil olid haritlased need, kes hoidsid päranditeemalisi arutelusid õhus – võiks ära mainida nt J. Hurda, M. J. Eiseni, J. Jungi tegevuse (vt Alatalu 2013). Kivikalmeid hävis 19. sajandil aga palju, kuna ajastuga kaasnev intensiivne talude päriksostmine ning sellega ühes maakasutuse intensiivistumine ja maaparandus kahjustasid taolisi arheoloogiamälestisi (Tvauri 2006: 248). Õnneks on käesolevas töös käsitletavad Vehendi kalmed ilmselt pääsenud tolleaegsetest kahjustamistest, kuna nad ei jää nüüdisaegsetele põldudele. Eeldatavasti asusid Vehendi kalmed aga põldudel mitu aastatuhandet tagasi, kui nad rajati.

20. sajandi algus oli Eesti jaoks järjekordne tihedate ja keeruliste muutuste aeg. Eesti iseseisvumine 1918. aastal tõi endaga kaasa järjekordsed muutused muinsusobjektide kaitses.

1925. aastal võeti vastu muinsuskaitseseadus („Muinasvarade Kaitse Seadus“), millega võeti küll kaitse alla mitmed hiiepuud, ohvriallikad, eelajaloolised asulad, ohvrikiivid jpm, ent samas oli seadusel mitmeid puudusi, sh nt kitsendused, mis olid rakendatavad ainult ametlikult kaitse alla võetud muististele (samas: 250). Seetõttu jäid kaitseta paljud samuti kaitset väärinud objektid ning tihti ei olnud omanikud huvitatudki nende olemasolu teatamisest (samas: 251).

Muinsuskaitsekorraldus muutus taas 1934. ja 1935. aastatel, seoses me „rahvusliku elu ümberkorraldamise ning aktiviseerumisega“ (Laid 1936: 166). Läksid vaid mõned aastad, lõppes Eesti iseseisvusperiood ning järgnes nõukogude, saksa ja taas nõukogude okupatsiooniaeg. Nõukogude võim tõi muuhulgas kaas muutused muististe kaitstes ning nende uurimises. Ameerika geograaf Carl Sauer on osutanud, et uue, võõrkultuuri pealetungil hakkab toimuma maastiku „paremaks kujundamine“ või siis hakkab uus maastikupilt koostoimima selle vanade jäänustega (Sauer 1925: 46). Denis Cosgrove on sarnast mõtet väljendanud, väites, et iga sotsiaalmajanduslik muutus kujundab maastikku viisil, kus pühitakse minema vana korda meenutavad maakasutused ja sümboolsed väärtused, asendades need omadega (vt Cosgrove 1984: 39-69). Nõnda kujundati ka nõukogude perioodil Eesti maastikke põhjalikult ümber, rajades vanadest taludest suurkolhoose-sovhoose, intensiivistades põllumajandust jmt. Kalmed said sealjuures tõsiselt kahjustada, seda veelgi põhjalikumalt kui 19. sajandil. 1960.-1970. aastad olid arheoloog Andres Tvauri sõnul arheoloogiamälestistele kõige hullem aeg, mil ligikaudsete arvutuste kohaselt hävis neid sama palju kui kõikidel eelnevatel aegadel kokku (Tvauri 2006: 261)

Viimastel aastakümnetel on lisandunud hulgaliselt pärandkultuuri alaseid uurimusi. Muuhulgas on käsitletud hiite ja teiste pühapaikade tähendust ja funktsiooni identiteeti ning mälu hoidvate ja korraldavate paikadena. Seega on teaduslikus plaanis taoliste pühapaikade uurimine aktuaalseks saanud alles hiljuti, kuigi neid on loomulikult ka varem, eelmistel sajanditel kajastatud. Tõnno Jonuks on väitnud: „Hoolimata teaduslike käsitluste vähesusest on hiite ja teistegi mittekristlike pühade paikade uurimisel Eestis, eriti rahvusidentiteedi kontekstis, juba pikk ajalugu“ (Jonuks 2009a: 33). Riigi Metsamajandamise Keskus (RMK) on korraldanud pärandobjektide inventeerimise, mille kohta võib andmeid leida nende kodulehelt. Ühe põhjusena taolise inventuuri tegemiseks on RMK välja toonud soovi „unustuse hõlma vajunud kultuurimärgid uuesti tähelepanu alla tuua“ ning sellega seoses seadis RMK 2005. aastal „eesmärgiks kaardistada kogu Eesti pärandkultuur, sõltumata selle maa- ja omandivormist“¹. Sealjuures keskenduti eelkõige looduses leiduvatele kultuurimärkidele, linnad ja asulad aga jäid nende fookusest välja. 2013. aasta kuulutati Eestis

kultuuripärandi aastaks (põhimõtteks oli „pärijata pole pärandit“²), millega seoses toimus rohkelt päranditeemaga haakuvaid üritusi. Samuti on alustatud mitmesuguste looduslikest pühapaikadest kõnelevate loengute andmist Eesti Maaülikoolis ja Tartu Ülikoolis ning viimastel aastatel on ilmunud mitmeid artikleid pühapaikadest, nende kaitsest ning tähendusest ühiskonnas (vt nt Kõivupuu 2011; Jonuks 2012; Kaasik 2004). Kuigi kivist kalmed ja kalmealad pole Eesti kontekstis tänapäeval otseselt kõne all küll pühapaigana nagu nt mitmed hiiekohad või ohverdamispaigad, vaid pigem määratletud ajaloolise-arheoloogilise väärtuse kaudu, võib ala siiski mõista kaitset ja väärikat inimkäitumist nõudva (arheoloogilise) pärandmaastikuna, mis selliselt ka järgmistele põlvetele ajaloolise mälestusena kunagistest esivanematest püsima peaks jääma. Seega võiks öelda, et nii nagu kunagisi pühapaikasid proovitakse tänapäevases kontekstis jälle aktualiseerida, väärtustada ja esile tõsta kui kultuuriväärtust, võiks sarnase mõtteviisi osaliseks saada ka kivist kalmed. Nende erinev tähendus tänases kultuuriruumis aga eeldab ka erinevat käitumist ning kaitsealuste defineerimist.

Vehendi kivist kalmed³ on dateeritud Muinsuskaitseameti andmeil 1. aastatuhande teise poolde e.m.a. Nad paiknevad Tartumaal, Rannu vallas (ja kihelkonnas) Vehendi külas, jäädes Sapi endise metsavahi koha lähiste (sellest tulenevalt nimetatakse neid osalt ka Sapi kalmeteks) (vt Lisa 1, joonised 1-3). Kalmed jäävad Võrtsjärve idakalda serva ning kuna kaldajärsak on aja jooksul oluliselt alla varisenud, on tõenäoliselt olnud seal kalmeid rohkem kui praegu registreeritud 11 kalmet. Kõik 11 kalmet on kantud Muinsuskaitseameti riiklikku registrisse arheoloogiamälestistena, sealjuures on nendest Muinsuskaitseameti inspeksiooni viimaste andmete kohaselt (2013. aasta) osa objektide seisukord halvem ning teistel parem (vt tabel 1).

¹ Vt <http://www.rm.ee/metsa-majandamine/parandkultuur>

² Vt <http://www.parandiaasta.ee/>

³ Kivist kalmed „on maa peale kividest ehitatud ümmarguse põhiplaani kalmed, mis on ümbritsetud ühe või mitme kividest laotud ringmüüri ja mille keskel on üks või mitu kividest ehitatud kirstu“ (Lang 2007: 57).

Tabel 1. Vehendi kalmete loend vastavalt Muinsuskaitseameti kultuurimälestiste riiklikule registrile⁴

Kalme nr.	2957	2956	2955	2954	2953	2952	2951	2950	2949	2948	2947
Omanikud	RMK	puudub	RMK	RMK	RMK	RMK	puudub	varjatd	varjatud	varjatud	varjatud
Seisund	rahuldv	halb	rahuldv	rahuldv	rahuldv	rahuldv	halb	hea	hea	rahuldv	rahuldv
Kaitsevööd	50 m	50 m	50 m	50 m	50 m	0 m	50 m	50 m	50 m	50 m	50 m

Ka erinevad kalmed oma nähtavuse poolest maastikus – mõned on visuaalselt paremini eristatavad kui teised, mida on praktiliselt võimatu ülejäänud maastikust eristada. „Väliselt on kalmed 40-70 cm kõrgused ümmargused kuhjatised, mille pealispinnal võib sambla sees märgata kive“ (Laul 2001: 29). Maastikus objektide nähtavuse tagajättena on kalmete juurde paigutatud aastakümned tagasi küll tähised, ent praeguseks on paljud neist tähistest hävinud või kadunud (11 kalmest vaid viiel on olemas arheoloogiamälestise tähised) (vt ka Lisa 2, joonis 9). Ka pole selge, millal kõige esimesed tähised kalmete juurde pandi, kuna T. M., arheoloogi sõnul, kelle isa esimesena neid 20. saj algul tähistas, oli ametlikesse registrisse kandmisega probleeme. T.M.-i isa küll varustas kalmed siltidega, ent Muinsuskaitseameti ametlikku registrisse nad tookord siiski T.M.-i sõnul ei jõudnud.

Kõiki Vehendi mälestisi ühendab Muinsuskaitseameti kultuurimälestiste riikliku registri andmete põhjal arheoloogilise kultuurikihi, kivikonstruktsioonide ning inimluude olemasolu, samuti on enamikele neist (mõnel kalmel on lubatud leevendused) sätestatud muinsuskaitseaduse §25 alusel kaitsevöönd, mis määrab kaitse alla 50 m laiuse maa-ala mälestise väliskontuurist või piirist alates. Kalmeid on kaevatud juba 19. saj lõpul, kui kaevamist juhatasid L. V. Schroeder ja Rannu mõisahärra F. Sievers (samal: 29). Ka on neid kaevatud hiljem, 20. sajandil (1975-1976) eesotsas arheoloog Silvia Lauliga, eesmärgiga nende täpset vanust dateerida (samal: 29). Kalmeid on kaevatud ka hiljem, nt 2010. aastal seoses suvila ja saunamaja vundamendikraavide kaevamise ja kändude juurimisega, mille käigus korraldati arheoloogilist järelvalvet. Kivikalme omanikeks või valdajateks on nii

⁴ <http://www.muinas.ee/register>

Riigimetsa Majandamise Keskus (RMK) kui ka eramaa omanikud (Muinsuskaitseameti kultuurimälestiste registri andmebaasis on sellisel juhul omanik anonüümsuse mõttes varjatud).

1.2. Vehendi kalmed väärtuslike maastikuobjektidena

Riiklikul tasandil kalmetele omistatud muinsusväärtus on vaid üks põhjus, miks vaadeldavat kalmeala oluliseks on peetud. Järgnevalt on vaadeldud kalmete väärtustamise lähtekohtade mitmekesisust ning uuritud, kuidas on nende muinsusväärtus kajastatud nende inimeste seisukohtades, kes kalmetega erinevatel põhjustel on seotud. Informantide vastuste põhjal võiks laias laastus eristada järgmisi kalmete väärtustamise põhjuseid: arheoloogiline, esteetiline, ajalooline ja paikkondlik. Kuuest intervjuueeritust 3 on olnud arheoloogiaga rohkem seotud kui teised. K. V. on õppinud arheoloogiat ning samuti töötanud Muinsuskaitseametis. T. T. on nooruses puutunud kokku arheoloogiaga ja osalenud kaevamistel, kuna tema onu oli arheoloog. T. M. on arheoloog, kes sel alal aastakümneid on tegutsenud. Niisiis intervjuueeritavatest 3 jagavad tõenäoliselt tugevamalt arheoloogilist lähenemist kui ülejäänud.

K. V., arheoloog ja Muinsuskaitseameti endine töötaja selgitab oma arheoloogi positsiooni järgnevalt:

K. V.: [...] Olles arheoloog, et siis nagu arheoloogidel ei ole sellist nagu surnukartust või noh, paljudel inimestel, kui sa ütled, et noh, kaevasime mingit luustikku, et siis meil tekib nagu tõrge, eriti tänapäeval. Aga et kui sa juba tegeled selle asjaga, siis su suhtumine on nagu hoopis teistsugune, et aga see ei tähenda, et sa nagu ei austaks seda maetut või... või nagu selles osas oleks nagu mingi selline ükskõiksus.

Vehendi kalmetest teadaolevalt mingeid märkimisväärse leide pole avastatud. Leitud on nii põletatud kui ka põletamata luutükke, samuti segatud liivasegu ja sütt (vt Laul 2001: 29-31). Panuste puudumise tõttu on olnud raske ka kalmeid täpselt dateerida. Intervjuueeritud arheoloog T. M.-ile seetõttu analüüsitav kalmemaastik panuste poolest niivõrd huvi ei paku, kuna enda sõnul on ta palju märkimisväärsemate arheoloogiaobjektide kaevamisel osalenud.

T. M., olles ise tihedalt kokkupuutunud antud piirkonnaga, kus tema ja tema isa algatusel objektid laias laastus ka registrisse kanti, on arvanud arheoloogi vaatepunktist järgmist:

T. M.: Et mis seal, kes on muinasteadlane – arheoloog? Arheoloog on see, kes räägib reaalsest asjadest – need on need leiud. Ja kõik muu... see on siis... arheoloogia on muinasteadus.

T. M.-i arheoloogi identiteet on sellest piirkonnast kõneldes tuntavalt kohal. T. M. toonitab tugevalt just piirkonna leiuvastust, samuti räägib ta pikalt Vehendi kalmete ajaloost, võrreldes neid Skandinaaviamaade kalmetega ning osalt ka spekuleerides, mil moel Vehendis aastatuhandeid tagasi elati, milline võis sel ajal see piirkond välja näha. Ent samas rõhutab T. M., et niisama spekuleerida, mida tol ajal elanud inimesed mõelda või tunda võisid, talle ei meeldi ning taolist spekulatsiooni ta ei soosi. Seepärast ei vaata ta ka hästi viimastel aegadel esile tõusnud hiiepaikade eestseisjatele, kuna hiite kui pühapaikade ja seal kunagi toimunu suhtes saab tema meelest vaid spekuleerida.

T. T., Limnoloogiajaama kauaaegne elanik on puutunud arheoloogiaga kokku oma varases lapsepõlves ning sealjuures on ta viibinud mitmetel arheoloogilistel väljakaevamistel (nt Valmas). Seetõttu on T. T. hoiakudki kohati kujundatud aastakümneid tagasi poisikesena arheoloogide seas väljakaevamiste juures viibimisest:

T. T.: [...]ma ei ole erapooletu suhtuja, kuna ma olen noorest põlvest natuke arheoloogidega koos töötanud. Ma olen kolmel ja poolel suvel kaevamistel käinud koolilapsena. Küll kuna mu onu oli kiviaja uurija, arheoloog, siis ma käisin temaga kaasas.

T. T. läheneb kalmemaastikule samuti eelkõige arheoloogilisest huvist lähtuvalt, mõtiskledes, milline aastatuhandeid tagasi sinne elu võis olla ning mil moel end elus hoiti, kuidas inimesi maeti, milliseid leide muinasobjektidest võib välja tulla.

Teiseks tunnetatakse väärtusliku ja erilisena selle maastiku ilmet – kohe järve kõrguval kaldal asetseb mitu aastatuhandeid tagasi rajatud kalmet. K. V. kirjeldab Vehendi maastikku järgmiselt:

K. V.: Aga iseenesest mulle endale väga meeldib see Sapi just sellepärast, et ta on nagu maastikuliselt, see kalmete asetus seal järve kaldal on nagu väga imposantne. Et ta on - nagu see asukoht ja maastiku muster on tegelikult hästi nagu, noh, erakordne sisuliselt, ma ütleks. Et noh kindlasti on mujal ka, aga niiviisi, nagu nad seal praegu asuvad, täiesti, noh, peaaegu vesi loksus nagu peaaegu et kalda serva, et see on nagu hästi... Jah, äge.

Seega ei oma K. V. jaoks analüüsiv maastik mitte niivõrd arheoloogiliselt erilist väärtust, vaid pigem on maastiku ilme tähenduslik. Vehendi kalmeala esteetiliselt poolt, selle kaunist omapära on täheldanudki teisedki intervjueritavad.

Lisaks peetakse üheks väärtuse tingimuseks asjaolu, et need kalmed on niivõrd vanad – vanusega kasvab väärtus. Vähemalt intervjueritavate meelest. Seda seisukohta illustreerib A. A, endine muuseumitöötaja:

A. A.: Aga see on nii kauge objekt, et seda hinnata – et mida rohkem aega mööda läheb, seda hinnatum see on. Et täpselt samuti nagu igasuguste nende arheoloogiliste leidude ja asjadega: et mida vanem see on ju hinnatum ta on.

Ajalooline vanus on justkui üheks väärtusloome kriteeriumiks. Kalmete eeldatav vanus ei mängi aga niivõrd suurt rolli nende väärtustamisel T. T., T. M. ja K. V. jaoks, kes on enda sõnul palju vanemate objektidega kokku puutunud, seda peamiselt arheoloogiliste väljakaevamiste ajal.

Lisaks peetakse märkimisväärseks nende kalmete ala suurust ning nende kalmete rohkust. Vallaametnik M. K. arwab, et:

M. K.: [...] Ta (*Vehendi kalmeala*) on selles mõttes eriline, et ta vist päris suure sellise pindalaga ala, et tõesti, ilmselgelt seal väga palju inimesi pidi elama sel ajal, et mujal on nad üksikud need kalmealad, aga seal on nagu neil territooriumis nagu nii-öelda nagu selle muinsuskaitse poolt kitsendustega viirutatud, et see on väga suur seal.

Mitu teistki intervjueritavat eeldas, et kalmete rohkus on tingitud asjaolust, et seal elas kunagi palju inimesi. Tõenäoliselt maeti taoliselt viisil (kivikirstkalmetesse) vaid jõukamad ning tähtsamad isikud, kus „[...] kesksesse kirstu arvati olevat maetud perekonnapea, kes omas ühiskonnas juhtivat seisundit“ (Lang 2006: 13), lisades ühtlasi, et

„tema juurde, kas samasse kirstu või selle kõrvale ehitatud teise kirstu maeti usutavasti inimesi, kes olid perekonnapeaga lähedalt seotud, samas kui väljapoole kirste maeti kogukonna lihtliikmeid, enamasti ilma panusteta“ (samas: 13). Seega ei maetud selgelt kõiki suguvõssa kuuluvaid liikmeid kivistkalmetesse, vaid neid maeti ka märgistamata alale, põletatult kirstudest väljapoole vmt. Spekuleerida aga võib, et mitu aastatuhandet tagasi võis analüüsitavas piirkonnas elada selle aja kohta palju peresid üheskoos või lähestikku ning seetõttu ka neid kalmeid piirkonnas nõnda mitu teatakse olevat.

Kõik intervjueritud jagavad arusaama, et tegemist on kultuuriliselt väärtustatud maastikuga, mis tingib ka üldise eetilise suhtumisenormi. Tunnetades maastikku erinevalt, omistatakse talle intervjueritavate poolt lisatähendusi peale puhtalt arheoloogilise muinasväärtuse. Paiga erilisust seostatakse maastiku enese välimusega. Esteetilisus on samuti pärandväärtuse defineerimise üheks kriteeriumiks, pöörates tähelepanu „esteetiliselt rahuldust pakkuvatele materiaalsele objektidele, kohtadele ja maastikele, millest praegused põlvkonnad peavad hoolima ning mida nad peavad kaitsma ja austama, et neid saaks edasi anda tulevastele põlvedele nende harimise eesmärgil ja et nad looksid ühist minevikul põhinevat identiteeditunnet“ (Sooväli-Sepping 2013: 2225). Lisaks kajastub intervjuus M.K.-ga kalmete paikkondlik väärtus – valla uhkus selle üle, et vallapiiridesse jääb taoline kultuurilis-ajalooline väärtus.

1.3. Kalmed kollektiivses ja kultuurimälus

Kalmed on mälestus kunagisest kultuurist. Individuaalselt erinev mälu võib seejuures olla kultuurilisel või kollektiivsel tasandil sarnane. Samuti on mälu protsessuaalne, olles lakkamatus muutumises. Kultuuri ja mälu põimides võime vaadelda kultuurimälu loomet, mis kajastub ka maastikus, selle mäletamisviisides, mis omakorda tingivad ka maastiku kasutusviisid. Järgnevalt vaatlengi kultuuri ja mälu koos, sidudes seda maastiku tunnetamise, tõlgendamise ning kasutamise küsimustega.

Juri Lotmani sõnastuses on kultuur „keeruline hierarhiliselt organiseeritud toimiv süsteem“ (Lotman 2006: 252). Samuti käsitleb Lotman kultuuri kui erilisel viisil organiseeritud märgisüsteemi, kus selle süsteemi organiseeritus väljendub talle seatud

reeglites ja piirangutes (Lotman 2010: 30). Lisaks loodusele vastandub kultuurile ka mitte-kultuur, mis Lotmani sõnul on küll kultuuri funktsionaalselt kuuluv sfäär, ent kultuuri reegleid mittetäitev (samas: 31). Rääkides kultuurist, eristab Lotman selle 3 funktsiooni (vt Lotman 2001: 11-19):

1) kommunikatiivne funktsioon: tagab teadete (tekstide) adekvaatse edastamise ning reprodutseerimise;

2) loominguline funktsioon: täidab uute tekstide ja koodide genereerimise ülesannet;

3) mnemooniline funktsioon: seisneb tekstide ja koodide salvestamises.

Eristus on sealjuures tehtud puhtalt metodoloogilisel tasandil, kuna tegelikkuses on funktsioonid omavahel segunenud. Käesolevas töös käsitlen ma just viimast, mnemoonilist ehk mälu seotud funktsiooni, vaadeldes seda Vehendi kivistkalmete maastiku põhjal.

Kultuuri on Tartu-Moskva koolkonna semiootikas nähtud kui mittepäriliku informatsiooni kogumit, inimkonna või teatava kitsama kollektiivi (rahvus, klass vmt) jagatud mälu (Lotman 2010: 36). Rõhutades kultuuri juures võimet omada mälu ning luua uut informatsiooni, käsitleb Lotman kultuuri kui kollektiivset intellekti, millele on omane ka kollektiivne mälu (Tamm 2013: 1758). “Mingi kollektiivi käsitlemisel keerukama ehitusega indiviidina võib kultuuri analoogselt individuaalse mälumehhanismiga mõtestada kui teatud kollektiivset seadeldist informatsiooni säilitamiseks ja töötlemiseks. Kultuuri semiootiline struktuur ja mälu semiootiline struktuur kujutavad endast erinevatel tasanditel paiknevaid funktsionaalselt ühetüübilisi nähtusi” (Ivanov jt 1998 (1973): 77). Niisiis on viinud kultuurikäsitus meid edasi mälu käsituseni, neid kahte terminit vaadeldaksegi töös edaspidi koosolevatena. Lotmani hilisemates töödes saavad kokku kultuuri käsitlemine kollektiivse mälu ja intellektina (vt Tamm 2013: 1756-1757), niisiis sulanduvad kollektiivne ja kultuuriline mälu ühte.

Kulturooloogilisest vaatepunktist lähtuvalt omab iga kultuur teatud talle omast kollektiivset mälu. See kollektiivne mälu on omane mingile rühmale või grupele, olles lisand indiviidi individuaalsele mälule: “Niisama nagu individuaalsel teadvusel on oma mälumehhanismid, loob kollektiivne teadvus, kui avastab vajaduse midagi kogu kollektiivile ühist fikseerida, kollektiivse mälu mehhanismi” (Lotman 1999 (1987): 78). Neid kahte aga konkreetselt eristada, tõmmata nende vahele ranget piiri on raske, kuna mõlemad mälutüübid on tihti tugevalt omavahel põimunud ning seega pole kerge eristust teha. Mällu kinnistununa püsivad minevikku jäänud sündmused aga erinevana võrreldes argise ajakaoga: „Kultuuri olemus on selles, et tema minevik, erinevalt loomulikust ajakulust, ei “kao minevikku”, s.t ta

ei kustu, vaid kultuurimällu kinnistudes omandab ta jääva, olgugi potentsiaalse olemisvormi” (Lotman, Uspenski 2013 (1977): 293).

Saksa ajaloolane Jan Assmann on sarnaselt Lotmaniga käsitlenud mälu kollektiivsest või kultuurilisest tasandist lähtuvalt. Kultuuriline mälu on Assmannil eristatud nii kommunikatiivsest kui individuaalsest mälust (vt Assmann 1995). Assmann on mälust kõneldes arvanud, et „sotsiaalse konstruktsioonina hõlmab minevik vaid mingitlaadi ühendavat struktuuri või diakroonset identiteeti ühiskonna, grupi või indiviidi suhtes – mõlemat sotsiaalselt ja ajaliselt“ (Assmann 2011: 15), jätkates väitega, et „mälu võimaldab tõlgendada mineviku narratiive või kujutisi ning samamoodi luua meie oma narratiive ja kujutisi“ (samas: 15). Nii isiklikul kui ka kollektiivsel tasandil toob inimmälu enesega kaasa aja ja identiteedi sünteesi, mida võib nimetada dikaroonseks identiteediks – see identiteet võimaldab indiviididel end positsioneerida isiklikul ja kollektiivsel tasandil nii minevikus, tulevikus või ka mõlemas (samas: 15). Taoline võime annab inimesele võimaluse mõelda ajalistel tasanditel, mis on kauges minevikus, enne meie sündi, või sadu aastaid tulevikus, pärast meie surma.

Liikudes Vehendi kalmemaastiku juurde, võime mõelda, mil moel Vehendi kalmetesse maetud inimesed elasid või mida nad mõtlesid – samas jääb see aga alati suuremas jaos spekulatsiooniks, seda eriti just materiaalsete tõendite puudumisel. Võime eeldada nende usundilisi vaateid leidude ja kalmerajamisviiside põhjal, samuti saame luua mingeid järeldusi palju hilisema aja kohta, kui kivikirst- või tarandkalmeid enam ei ehitatud, ning seda juba nt tollaegsete kroonikate põhjal (vt Jonuks 2009b). Rooma rauaajal toimunud võime luua vaid mälupildi, milles üksikud, teadaolevad fragmendid jäävad tolle aja iseloomustajateks. Sama on ilmselt ka tulevikuga. Mitu arheoloogiataustaga informantigi mõtiskles kalmete rajamise aegsete eluviiside üle, rõhutades sama säärase mõttekäikude spekulatiivsust.

Kollektiivsele mälule on iseloomulik, et kõik ajastud ei ole siin esindatud sarnase detailsusega. Kõik kaugemas minevikku jääv sulab tihti kokku justkui üheks samalaadseks massiks, mida on detailselt raskem eristada kui lähiminevikku jäävaid sündmusi. See on seotud erinevate mälutüüpidega, kus ajalist mõõdet tunnetatakse erinevalt. Informant T. T. juhtis samuti tähelepanu ajaskaalade tunnetamise erinevusele:

T. T.: Vanasti... noh, see on tsaariaeg või seda kujutatakse ette... aga siis on see ürgaeg, kus elasid ürginimesed, et see oli siis, kui mammutid ja dinosaurused... Et see on perspektiiv. Perspektiivis kõik, mis on kaugel, vajub kokku: et mis oli kümme aastat tagasi, mäletame hästi; mis oli sada aastat, kujutame ette; mis oli tuhat aastat

tagasi, seda kujutab väga ähmaselt ette, aga kümne tuhande ja saja tuhande ja miljoni ja saja miljoni aasta tagused – need olid kõik väga ammu. Need sulavad kõik üheks.

Seega kaugminevikku jäänud sündmusi tunnetatakse erinevalt, võrreldes hilisema, lähiminevikuga.

Side aja, identiteedi ning mälu vahel esineb Assmanni sõnul kolmel tasandil: sisemisel (või individuaalsel), mida võib käsitleda neuropsüühilise süsteemi ehk indiviidi mäluna; sotsiaalsel, mis seisneb kommunikatsioonis ning sotsiaalsel vastastikmõjul; kultuurilisel, kus mingid kujutised või kultuurilised objektid toimivad mälu kandjatena (Assmann 2011: 15-16). Kivikalmed on ühed taolised mälu kandjad, sealjuures on kultuuriline mälu kui kollektiivse mälu vorm inimestel, kes ühes kultuurimäluga ka kollektiivset (kultuurilist) identiteeti jagavad (samas: 16,17). Jan Assmann on rõhutanud, et kultuurimälus kaob eristus müüdi ja ajaloo vahel (samas: 19). Kultuurimälu aeg hõlmab ajaloolist, müütilist ja kultuurilist aega, erinedes kommunikatiivsest mälust, mille aeg kulgeb sotsiaalsel tasandil (vt Assmann 2011). Erinevalt kommunikatiivsest mälust võib kultuurimälu seega talletada ka kaugminevikku jäävaid sündmusi. Need fikseeritud punktid, mida kultuurimälu enesesse on haaranud, ei pruugi faktiliselt tõele vastata. Mis loeb, pole mitte minevik, mis arheoloogide ja ajaloolaste poolt on uuritud ning rekonstrueeritud, vaid minevik sellisena, nagu seda on mäletatud (samas: 19). Kui kaob mäletamine, asendub see unustamisega, seda olenemata sellest, kas tegemist on mingi faktiliselt toimunud, markeeritud sündmusega või mitte. Ühe huvigrupi üha intensiivsema tegevuse tõttu võib jääda kaotajaks teine pool, kelle huvide arvelt tegutsetakse. Nii võib kaduda üks mälu kiht, asendudes teisega ning asendatu võib ununeda. Kui võimuinstantsid on loodud võimaluse mälu vahetamiseks, on väga tõenäoline, et mälust midagi kustutatakse, asendades selle uuega. „Ei ole juhuslik, et igasugune kultuuri hävitamine kulgeb läbi mälu hävitamise, tekstide puhastamise ja seoste unustamise“ (Lotman 2010: 33). Rääkides Vehendist kui muinsuskaitseobjektidega maastikust, on A. A., endine Tartumaa muuseumitöötaja ning praegune õpetaja taolist tendentsi karnudki, nähes ühe võimalusena ehitustegevuslikest huvidest lähtuvat muinasobjektide kustutamist riiklikest registrist, mille tulemusena kaoks tema jaoks üks väärtuslik kiht me kultuurimälust:

A. A.: Et see on ikkagi riigi maa ja oleks hea, kui rohkem edasi ei liiguks keegi oma ehitustega. Sellepärast, et nüüd on see alternatiiv loodud – keegi on juba teinud majad, siis tekib see, et miks mitte, et selles kohas on juba nagu see seadus rikutud või misasi on rikutud, ja siis rikume veel ja rikume veel ja võib-olla saab siis objekti maha

võtta mingisugusest registrist üldse ja siis rikume täiesti, sest mõni tahab äkki veel sinna kaldale ehitada midagi.

Eelnevale tuginedes võib väita, et institutsioonide käes on võim suunata kultuurimälu mitmetes suundades. Kõneldes institutsioonidest ning nende käes olevast võimust kultuurimälu loome üle, arvab ungari filosoof Ágnes Heller, et kodanikuühiskonna moodustavadki kultuurimälu loomele ning selle unustamisele orienteeritud grupid – seega moodustavad taolised segmendid Helli mellest omamoodi kodanikuühiskonna mosaiigi (Heller 2001: 141). Selles valguses räägib Heller tänapäeva kodanikuühiskonnas eksisteerivatest lühiajalistest huvidest (nt Vehendi kalmemaastikul tegutsevad puhkajad), mis ei ole suunatud mingite väärtuste talletamisele, vaid pigem nende vaheldumisele ning tarbimisele (samas: 141). Helli r sõnul ei puudu kultuurimälu mitte ainult ajutise huviga seotud tegevustes, vaid ka igasugustes poliitiliste liikumiste tegevuses, mis samuti pole suunatud kultuurimälu püsime tagamisele. Sellest järeldab Heller, et kodanikuühiskond võib funktsioneerida vabalt ilma igasuguse kultuurimäluta, opereerides huvide ja koostöö kokkupõrgetega, mis kõik on suunatud vaid tulevikku ning lühidale, ajutisele mälule (samas: 141-143). Helli r mõtet toetab omal moel ka Jan Assmann, kelle sõnul on kultuurimälu jagajate vahel olulised erinevused – kel on suuremal määral õigus kujundada kultuurimälu säilitamist ning kel vähemal. Kultuurimälu loomisel on alati omad spetsialistid, kellele on see ülesanne määratud (preestrid, õpetajad, teadlased jne) (Assmann 2011: 19-20). Selle väite valguses võib käsitleda ka arheolooge ja muinsuskaitseametnikke, kes on Vehendi kalmete tähendusloomel olulist rolli mänginud. Eelpool öeldu on aga seotud tugevalt küsimusega mälu selektiivsusest ning selle konstrueerijatest.

Kultuur ja kultuurimälu on tugevalt seotud ka identiteediloomega. „Identiteediloomes töötab vanade kultuurimälestustega, selekteerides neid, reinterpreteerides, laiendades, suurendades või segades neid mälestusi uue sisu ja kogemusega“ (Heller 2001: 140). See on keeruline protsess, kus toimuvad pidevad muutused ning seega ei saa identiteeti käsitleda kui staatilist, ajas muutumatut nähtust. Ágnes Helli r sõnul muutub küll poliitiliste muutuste ajal ka kultuurimälu, kuid siiski eksisteerivad mingid kindlad elemendid, millest ei lase lahti ükski valitsus – need asetatakse lihtsalt uude konteksti (samas: 140). Niisiis on pidepunktid, mille najal siiski identiteediloomet teostatakse ning mida laias laastus võib ilmselt staatiliseks pidada. Kultuuripärandi eksitents kultuurimälus on ilmselt üks nendest punktidest, mis on primaarseks tingimuseks igasuguse kultuurilise identiteedi loomel ja selle kinnistamisel. Rääkides pärandist, võib selle alla kuuluvaks pidada Helen Sooväli-Seppingu sõnul nii

materiaalseid kui vaimseid nähtuseid, mis kätkevad endas looduslik-kultuurilist pärandit ja pärimust (Sooväli-Sepping 2013: 2222). Nähes pärandit kui „ajastule oluliste väärtuste kogumit, mida soovitakse endaga tulevikku kaasa võtta“ (samas: 2222), on tuleviku loomine mineviku baasil pärandiloomeliseks punktiks. See tulevik kujuneb aga, nagu öeldud, kehtivast poliitikast lähtuvalt. Seega moodustub pärand nähtustest või objektidest, mille pärandiks kuulutamise taga on kellegi tänased eelistused ja valikud. Helen Sooväli-Seppingu sõnul on pärandi tõlgendamisel tähtis tähelepanu pöörata huvirühmadele, kes pärandit parasjagu oluliseks peavad, kuid sealjuures ei pruugi huvirühmade nägemused sellest alati kattuda (samas: 2223).

Viimast näeme ka Vehendi puhul, kus intervjueeritavate huvid lähevad osaliselt lahku. Nagu juba eelpool kirjeldatud, seisavad intervjueeritavad muististega ümberkäimise küsimuses osalt erinevatel positsioonidel, kuigi ühiselt nähakse vajadust taolisi objekte hoida ning eeldatakse korrektset käitumist.

1.4. Mälu selektiivsus ajaloolises ja sotsiaalses plaanis

Oleks mõeldamatu, et kultuur säilitaks mälus kogu informatsiooni samal väärtusskaalal. Paratamatult tuleb teha mingeid valikuid, välistades ühed elemendid ning tuues teised mälus esile. Seega on kultuurimälu seotud tugevalt selektiivsusega – mida mällu talletatakse, mida aga unustatakse või ignoreeritakse. Erinevad huvigrupid ning nende huvide erinevustest tingitud kokkupõrked tingivad kultuuri killustumise.

Vaatlusalused Vehendi kalmed on välja valitud teiste maastikuobjektide seast, sildistades nad kultuurilist ja arheoloogilist väärtust omavate objektidena. Seega on neile loodud ka neist väärtustest johtuvad reeglid ja normatiivid, millest lähtumist ühiskonnaliikmetelt eeldatakse. Alljärgnevalt vaatlen, kuidas on kalmeid eri aegadel ja erinevate ühiskonnagruppide seas kultuurimälestisena väärtustatud.

Kultuurist ja mälust rääkides on Juri Lotman väitnud, et „kultuuri semiootilised aspektid arenevad mälu seaduspärasusi järgides, kus möödunu ei hävine ega kao olematusse, vaid igasuguste valikute tegemise ning keeruliste ümberkodeerimiste käigus talletub, et millalgi, teatud tingimustes, jälle esile kerkida“ (Lotman 2013: 1737). Kalmemaastikku kui pärandmaastikku pole kindlasti mõtestatud üheselt erinevatel ajaperioodidel. Oma praeguse, kultuurimälestise tähenduse on omandanud kalmed alles siis, kui on tekitatud selle väite toetuseks teaduslik alus. Vehendi kalmetest kõiki ametlikult läbi pole uuritud. Kaevatud on

Muinsuskaitseameti andmebaasi järgi vaid 1975. aastal kivi kalmet registreerimisnumbriga nr. 12951, mis on ühtlasi kalmegrupi kõige lõunapoolsem kalme. Kuigi ilmselt on kalmeid ka varasema ajal kaevanud baltisaksa amatöörarheoloogid, mida rõhutab ka intervjuueeritud arheoloog, ning võimalikud on igasugused eelnevad aardeotsijate panuseotsingud, said nad ametliku, riikliku kultuurimälestise staatuse alles 1997. aastal, kuigi arheoloog T. M. –i sõnul olid kalmed ka nõukogude ajal muinsuskaitseobjektidena kaitse alla võetud. A. Lausi kiri 1966. aastal erinevatele täitevkomiteede esimeestele ja teistele kõrgematele isikutele märgib Sapi kui kaitsealuse piirkonna ära alatest 1966. aastast (ENSV MN määrus nr. 573, 31.XII 1964. a. lisa 1 nr. 1677-1684) (vt Laus 1966).

Nagu eelpool mainitud, ei tähenda unustamine, et ajaloolised sündmused mingitel perioodidel uuesti „tuhast ei võiks tõusta“. Intervjuueeritav A. A. arvab, et kultuuriväärtuslikud elemendid ehk teisisõnu kultuuripärand kerkib ajastute vaheldudes kord rohkem, kord vähem esile. Mingitel hetkedel saavad koduloouringud, riiklikud kultuurimälestised jmt suuremat tähelepanu kui teistel. Kord tõstetakse neid teatud institutsioonide poolt enam esile, siis aga jälle langevad nad unustusse, ootamaks oma järge järgmiseks „ülestõusmiseks“. A. A., rääkides kultuuripärandi tõusudest ja mõõnadest, kirjeldab ühiskonnas asetleidvaid muutuseid järgmiselt:

A. A.: Korra nagu oli, et mingi renessanss oli üldse nagu nendel vanadel teadmistel ja tehti matkaradasid eurorahadega ja igasuguseid selliseid asju ja samas tunti huvi nagu ka selliste objektide vastu. Ja veidi ka muinsusasjade vastu, no muuseumitööl oli ka selline parem elu vahepeal, selline tõusuperiood oli. Aga siis tuli kohe ka kiirem langus. Et samas nende ... viiekümnnendate lõpus kohe ja kuukümnnendate alguses, siis, kui meil oli siin kohapeal Elva rajoon, oli see aeg, ja kui see toimus nagu igal pool terves Eestis niimoodi, et võib-olla see oli ka mingi kuuekümnnendate sula tulemas, Stalini hull aeg oli otsas, ja siis kõvasti peeti sellest, mis kuskil veel on – sellised kodulood. Nii et igasugused asjad, mida kujutati, et nendel oli nagu selline hästi eestlaslik joon ja siis see Uue Tee ajaleht ilmus.

A. A. arvamus illustreerib hästi eeltoodud Lotmani ideed, mille kohaselt unustatul on potentsiaal kerkida uuesti mingitel ajaperioodidel tähelepanu alla (vt nt Lotman 2000). Taolisi helgeid ja valgustuslikke tõuse ühiskonnas näeb A. A. renessansilikuna.

Kultuurimälu dünaamika osana on unustamine seotud valikutega, millest lähtuvalt mingit osa minevikust tõrjutakse või ignoreeritakse. Mäluga seotud valikud aga olenevad parasjagu ühiskonnas märkimisväärselt staatust omavatest institutsioonidest, kelle kätte on koondunud võim ning võimalus langetada otsuseid, mida väärtuslikuks pidada ning mida seega ka kultuurimällu talletada ja mida mitte. Juri Lotman on välja pakkunud mitmeid mällu talletamise võimalusi, eristades sealjuures kolme kollektiivsesse mällu salvestamise tüüpi: teadmiste mahu kvantitatiivne suurenemine; kultuuri allüksuste (üksikkoodide) ümberkujunemine; unustamine (Lotman, Uspenski 2013a (1971): 215). Eeltoodu toetab aga järjekordselt kultuurimälu käsitlemist loomingu- ja dünaamilise nähtusena. Lotman on kultuurimälust kirjutanud, et „iga kultuur määratleb oma paradigma sellest, mida peab mäletama (s.t säilitama) ja mida unustama. Viimane heidetakse kollektiivi mälust välja ja „justkui lakkab olemast“. Aja vahetudes muutub paralleelselt kultuurikoodide süsteem ühes mäletamise-unustamise paradigmaga. See, mis oli kuulutatud tõeliselt olemasolevaks, võib osutuda „justkui olematuks“ ja unustusse määratuks, seevastu olematu – saada olevaks ja tähenduslikuks“ (Lotman 2013 (1985): 1731-1735). Unustamise-mäletamise paradigma sõltub seetõttu väärtustest, mis omakorda sõltuvad laias laastus parasjagu domineerivast poliitikast ja kapitalistlikust ühiskonnakorrast. Viimased võivad aga sisaldada ka vastuolulisi väärtusi ja käitumisnorme.

Sellega seoses on nt osutatud, et muinsuskaitsetegevus inimeste omandit ja otsustamisõigust nõukogude ajal niivõrd palju ei puudutanud kui tänapäeval (vt Alatalu 2013: 2190-2203). Tänapäeval võime rääkida tõepoolest mitmetest ametlikult riigi poolt kehtestatud piirangutest, mis panevad suurema vastutuse võrreldes varasemaga just eraomanikele, kelle omandisse mõni muistis jääb. Nõnda on Muinsuskaitseameti poolt välja antud kogumiku koostajad arvanud, et „vaatamata riiklike rahaliste toetuste vähesusele on arheoloogiapärand maaomanikule talutav kaasteeline, sest see vajab vähe hooldust ning temaga seonduvad kitsendused puudutavad peamiselt ainult kaevetöid“ (Kadakas, Lõhmus 2008: 2). Siiski kehtivad matmis- ja pühapaikades võrreldes teiste arheoloogiliste objektidega (teisisõnu, nagu Muinsuskaitseamet ise nimetab – arheoloogiapärandiga) osalt teistlaadi reeglid, sest siin pole mõeldav uute hoonete rajamine või muud sobimatud tegevused, kuna „kõikidesse matustesse tuleb ka tänapäeval suhtuda austusega“ (vt samas: 10). Viimane märkus kehtib ka Vehendi kalmete kohta, kus on keelatud ehitus- või kaevetööd otse muistise peal või selle kaitsevööndis. Tõnno Jonuks on hiitest kui pühapaikadest kirjutades, et tõenäoliselt on „[...] pühakohtade hulka arvatud ka muinas- ja keskaegsed kalmed, millel kasvanud puudele on

samuti laienenud pühadus ja rikkumiskeeld“ (Jonuks 2009a: 36). Täna sel päeval on muistsetes matmispaikades arendustegevuseks vaja taotleda eraldi luba Muinsuskaitseametilt.

Paiknedes osalt eramaadel, on Vehendi kalmed seega seotud ühest küljest eraomandi puutumatus põhimõttega. Samas on kalmed kultuuripärandi objektidena seotud oluliste piirangutega – keeld igasugusteks ehitus-, puhke- jmt tegevusteks kalmeil (v.a. teadustegevus ehk arheoloogilised väljakaevamised). Nõnda võib tekkida vastuolu kahe väärtussüsteemi vahel, mis tingib erinevate huvigruppide moodustumise, kes just üksteisele vastandudes end identifitseerivad. Taoliste huvigruppide tekkega kaasnevad paratamatult ka uued unustamise-mälestamise paradigmad. Kui üks grupp leiab, et pole kultuurne kivikalmude juurde üldse mingisugust ehitustegevust lubada, ei näe seda takistusena jällegi teine grupp. Nii jõuavad erinevad väärtused tegevuste tasandile, mis omakorda maastikupilti kujundavad.

Rääkides mälust, jaotab Lotman selle kaheks erinevaks tüübiks: informatiivseks ja kreatiivseks. Informatiivne mälu seisneb teadmiste lõpptulemi võimalikult täpses talletamises (protsessile tähelepanu ei pöörata), mille puhul on tegemist tasapinnalise mäluga ehk ajavooluga samas suunas areneva tüübiga; kreatiivse mälu puhul pole oluline mitte ainult tulemus, vaid ka protsess ise, kus teatud tekste aktualiseeritakse, sealjuures ei sõltu tekstide väärtuslikkus nende uudsusest ning lisaks on tegemist pankroonilise ehk ajale vastanduva mäluga (Lotman 2013 (1985)). Kreatiivne mälu „säilitab olnu kui oleva. Mälu kui kõigi kihtidega töötava mehhanismi seisukohast ei ole minevik möödas“ (samas: 674–675). Marek Tamm, toetudes Lotmanile, näeb seega, et „kreatiivne mälu ei genereeri pelgalt uusi tekste, vaid niisamuti nende tõlgendamise — kodeerimise viise“ (Tamm 2013: 1759). Kõik käesoleva töö informandid tõlgendasid küll kalmeid kultuuriliselt väärtuslikena, mis tingib austuse ja lugupidamise objektide vastu, ent austava ja lugupidava suhtumise aluseid mõistetakse seejuures ilmselt erinevalt. Kreatiivse mälu valguses võiks vaadelda intervjuueeritavate seas arheoloog T. M. –i suhtumist kalmemaastikku. Arheoloogina pole ta huvitatud mitte ainult lõpptulemusest – kalmest – vaid on huvitatud protsessist endast (k.a lõpptulem), kus osutub aktiivseks kogu tekstide kiht. Lotman on väitnud, et „kuna kultuur kujutab endast struktuuri, võib uurija seejuures tootmisvahendist saada mitte ainult informatsiooni tootmisprotsessi kohta, vaid ka tõendeid perekonna struktuuri ning muude kollektiivi organiseerimise vormide kohta“ (Lotman 2010: 36). T. M. -i laiem huvi loodusloo vastu ühes arheoloogiaga viitab, et tegemist pole ühes ajamõõtmes kronoloogiale allutatud mäluga – kreatiivne mälu on loominguline, kus möödanik pole möödunud. Tuginedes Lotmanile on Marek Tamm leidnud et „tekstid sealjuures mitte üksnes ei talleta teavet, vaid on suutelised ühelt poolt akumuldeerima ka teabe varasemaid tõlgendusi, teiselt poolt aga

aktualiseerima selle ühtesid aspekte teiste unarusse tõrjumise arvelt“ (Tamm 2013: 1759). Kultuurimälu muutumised ning teisenemised, teisisõnu unustamise-mäletamise paradigmat tingivad, et kultuurimälu ei saa võtta kui mingit staatilist ladu, kuhu informatsioon ladestub, vaid pigem on tegemist dünaamilise protsessiga, mis aja jooksul muutub ning vahetub. Seega on mälu informatsiooni „regenereerimise mehhanism“ (Lotman 2013: 1741).

1.5. Kalmete tähistamine ja nähtavus maastikus

Kalmemaastik on esivanemate matmispaik, kuid taustainfot teadmata kõnetab ta indiviidi tihtilugu vaid kivihunnikuna. „Enamik monumentidest, ausammastest või poliitilisest arhitektuurist variseb aja jooksul paratamatult kokku, millest jäävad järgi vaid varemed, või siis jäävad nad kestma kui ajaloolised, pärandkultuuri kuuluvad objektid, mille väärtustest ja tähendustest teab tänapäeva ühiskond vaid heal juhul kõige üldisemat“ (Meusburger, Heffernen, Wunder 2011: 6). Isegi tähised, mis osal kalmetel olemas on, ei suuda tõenäoliselt spetsiifilisema taustata inimest kõnetada rohkemal määral kui vaid kivikalmena, millest võib järeldada kellegi matmispaika. Tähistel olevas ajavahemikus ei pruugita kuigi hästi orienteeruda. Tähiste täielik puudumine võib olla teeandjaks unustamisele.

Saksa ajaloolane Jan Assmann rõhutab kultuurimälu immateriaalsust – kultuurimälu on kehatu ning et mäluna funktsioneerida, peavad tema sümbolilised vormid ühiskonnas peale säilitamise saama ka levitatud ning uuestikehastatud (Assmann 2011: 17). Need vormid võivad olla nii materiaalsed kui immateriaalsed.

Vehendi kalmed on visuaalsel vaatlusel indiviidile, kes ei oma vastavat kultuurimälu või siis omab vaid mingeid katkeid sellest, lihtne kivihunnik maapinnal, ent kultuurimälu kihi lisandudes muutuvad nad istitutsionaliseeritud kultuuriobjektideks. Niisiis, kui järgida Assmanni, ei peitu mälu mitte kalmekivides endas, vaid seosed luuakse kindla kultuurilise taustaga vaatleja poolt. Assmanni sõnul pole gruppidel taolist mälu kui üksikindiviididel, kuid nad võivad luua endale mälu, püstitades mingeid monumente ning arendades erinevaid kultuurilisi tehnikaid e mnemotehnikaid toetamaks mälu või edendamaks unustamist (samas: 17). Samuti on inimmälu sisemine, nõudes sotsiaalseid ja kultuurilisi raame oma kehastusele, seega igasugused maastikud, kus indiviid üles kasvas, tekstid, mida indiviid uuris, loovad mälule ta kehastuse (samas: 17).

Kalmekivid kui materiaalsed objektid tingivad võimaluse laiemaks interpretatsiooniks kui tekstuaalne narratiiv. Tekstid nõuavad keeletundmist, ent visuaalselt vaadeldavad pildid, ruumid, monumendid annavad meile rohkem interpreteerimisvõimalusi. Nad ei anna oma tähendust edasi nii üheselt mõistetavalt kui kirjalik tekst. Meusbürger, Heffernan ja Wunder on arvanud, et tulenevalt kujutise või monumendi laiemast interpreteerimisvõimalusest võrreldes tekstiga suudavad nad märkamatuks minna ideid, tähendusi ning tundeid paremini representeerida kui lihtne tekstuaalne narratiiv (Meusbürger, Heffernan, Wunder 2011: 5). Niisiis avavad ka kalmed meile võimaluse neid erinevalt interpreteerida, seda eriti juhul, kui nad on tähistamata.

Paratamatult on kultuurimälu sisukamalt väljendatud mingites nähtustes kui teistes. Ágnes Heller on väitnud, et kultuuriline mälu on seotud kohtadega, kus on toimunud mingid tähenduslikud ning unikaalsed sündmused või kus tähenduslikud sündmused korduvalt toimuvad (Heller 2001: 139). Kui mälu avaldub monumentide või mingite visuaalsete kujutiste kaudu, on laiem võimalus interpretatsioonideks võrreldes tekstidega, mis nõuavad keeletundmist. Ühine keel on kindlasti ühise mälu tingimuseks. Tähistes Vehendi kalmetel ütlevad vaid niivõrd, kui neid loeb sama keele valdaja. Tähiste puudulikkust on täheldanud seejuures kõik intervjuueeritavad. Kõik on viidanud, et korralikud tähistes (sh infotahvlid) oleksid parema orienteerumise elementaarseks aluseks.

Tänapäeva ühiskonna linnastumisprotsessid, globaalne mõõde on teguriteks, mis kunagist põlvkonnast põlvkonda edasiantud pärimuse edasikandmist kindlasti ei soosi. Veelgi enam kehtib see juhul, kui tegemist on väga kaugete minevikusündmustega – seda ka Vehendi kiviakmetega näitel – mis on dateeritud juba I aastatuhande I ja II poolde e.m.a.

Informant K.V. mainis seejuures pärimusliku info katkemisest, mis tema meelest tänapäeva ühiskonda iseloomustab:

K. V.: Ma usun, et vanasti see teadmine liikuski inimeselt inimesele. Et noh räägiti, kui teati, kus on mingi pühakoht, kus on kalmeväli, kus on hiiekoht, aga et nüüd 20. saj lihtsalt see sõda, mis paistas inimesed nii laiali, paljud, kes on nagu ikkagi selles mõttes, et nagu uusasukad, et, et... Noh, ma arvan, et väga vähe on nagu leida inimesi, kes tõesti nagu ongi põlised või, noh, et kes on selles mõttes kolmandat põlve noh elaksid samas kohas. Et kui ma mõtlen ka iseenda nagu, noh, perekonnale

või oma tuttavatele, et siis nagu sageli on nii, et inimesed, noh, et, vähestel on see luksus, et neil on nagu põline vanavanemate talukoht või põline koht, kus nad elaksid, ja seetõttu nagu on tekkinud see dissonants lihtsalt, sest inimene, kui ta tuleb linnast.

Ühelt poolt peaksid pärandmaastikus aitama orienteeruda tähised, ent teisalt eeldatakse justkui ka inimvälk endas mingit teatud teadmiste ning väärtussüsteemide eksisteerimist, millest lähtuvalt oskab indiviid maastiku või objektidega suhestuda.

Eespool kirjeldatud põlvkondliku mälu katkesus on tingitud tugevama vajaduse objektide tähistamiseks – vastasel juhul, tähistuseta, ei pruugi muistised särasena äratuntavad olla. David Lowenthal on leidnud, et tähistus loob meile mingi mentaalse (mälu)pildi, omistab talle staatuse, samuti aitab aga ka mingi tähistuspost objekti meie igapäevases keskkonnast eristada (Lowenthal 1985: 265). Lisaks mainib ta, et mõned antiikobjektid on nii halvasti tajutavad millegi antiikse, ajaloolisena, et vaid tähis loob temast tähendusliku objekti, kuna ilma tähistuseta pole ta justkui miski (samas: 265). Seevastu mingi silmatorkav märk või tähistaja võib tegelikult ka varjutada tähistatava objekti – mõned tähised hoiavad eneses ajalugu, teised aga kaotavad seda (samas: 266).

Vehendi kalmete puhul on tähendustloovateks teguriteks tähised, millest vaid osa on siiani alles. Ülejäänud on kas minema veetud, asukohta vahetanud või hävinud. Teadmised taoliste objektide kohta võivad olla puudulikud ning seega ei pruugi objektiga muul viisil suhestumine saada võimalikuks kui vaid talle viitava tähise abil (seda just nendel juhtudel, kui mingit taustainfot ei omata). Intervjueeritavate meelest oleksid infotahvlid või tähiste olemasolu abiks ning nõuandjaks puhkajatele või Vehendi kandis tegutsevatele indiididele. Informant K. V. arvas, et tavainimene, kes pole arheoloog, ei pruugi tõepoolest tähisteta kalmemaastikus orienteeruda ning seda sellisel viisil enda jaoks mõtestada.

Samale probleemile juhtis tähelepanu ka vallaametnik M. K., kes leidis, et kalmete ebapiisav nähtavus maastikus on üheks peamiseks põhjuseks, miks nendega sobimatult ümber käiakse.

M. K.: Et seal Sapil on muidugi see teema, et ka minu jaoks jääb ebaselgeks, kus täpselt need kalmed asuvad, et osa neist on ju märgiga tähistatud, aga kas nad on täpselt ainult need, või on neid veel, eks ju. Et see kalme ala nagu, noh, konkreetne asukoht jääb natuke ebaselgeks minu jaoks ka tegelikult, et võib-olla see on, ütleme, Muinsuskaitseamet paneb jälle mingid viidad, eksju, kuskil suunas, aga ei mina ega

võib-olla mõni inimene, noh, mitte teadlikult tallab sealt üle, aga noh, ta ei ole nagu tuvastatav niimoodi nagu ta on.

Tähis on küll üks moodus, mil viisil anda objektile tähendus, ent samas ei ole see veel otsene tingimus ja garantii, et objekti tähendustamine reaalselt kultuuris toimub ja toimib. Samuti võib spekuloida, kas tähis ise midagi maastikule üldse juurde annab. Küsitav on see esteetilistel kaalutlustel. Samuti asjaolu, et mingi objekt on tähisega märgitud, võib tingida ka vastupidise efekti – teatavaks saab objekti asukoht, seega võib olla objekti kahjustamine või rikkumine sellevõrra veelgi kergendatud. Siiski on tähis üldjuhul üks esmaseid elemente, mida nähakse vajalikuna mingite normide sätestamisel. Samuti aitavad orienteerumisel ka infotahvlid vmt, mis annavad objektile konkreetsema tähenduse ja märgivad tema väärtuse.

T. T. arvab samuti, et tähis ja tähistamine on kahe otsaga asi, märkides, et:

T. T.: Infotahvel võiks olla kuskil seal Vehendis, selle alguses, ja muidugi nii palju nagu seni on neid teatetahvleid, nii palju peaks olema. See oleks loomulik, aga et neid kuidagi korrastada, eriti ma ei kujuta ette, kuidas neid korrastama peaks. Et mõni neist sambla ja männiokaste alt välja riisuda – kas sel on mõtet. Et ma mõtlen ikka ka seda, et muistis on kõige paremini hoitud siis, kui ta on peidus ja kellelegi ette ei jää. Kui ta on maa sees nii, et keegi ei tea ja keegi ei näe. Ja, noh, teda tuleb hakata arvama või ette võtma siis, kui ta kellelegi ette jääb. No muidugi ... muidugi ta peab olema teada, nii et sinna peale midagi ei ehitataks – no vormiliselt siia kalda peale ei tohigi midagi ehitada ... ehitatakse ikka ja küllap selleks saadakse ka luba, et kuidagimoodi, aga Muinsuskaitse luba on vist kah vajalik selleks, et selisesse piirkonda midagi ehitada. Nii et see on kahe otsaga asi.

Seega väljendab T. T. kahest seisukohta – ühelt poolt oleks hea, kui muistis olekski peidus ning teadmata, teisalt jällegi võiks infot taolistest muististest, kui nad juba avastatud on, siiski rohkem olla. David Lowenthal on arvanud, et pigem on ajutine kadumine kui üleinformeeritus mitmete objektide puhul parem lahendus (Lowenthal 1985: 268). Seda seetõttu, et kui objektid tähistatakse, tõuseb automaatselt ka nende staatus, nad omandavad teistsuguse tähenduse – sealjuures võib tähis saada suurema tähelepanu osaliseks kui tähistatav, mida juba töö eespool täheldasin.

Märgid aitavad meil minevikus, ajaloos paremini orienteeruda, samuti esile tõsta objektide ajaloolisust või antiiksust. Siiski säilib tähiste lisamisel ning objektide markeerimisel kahtlus nende tähiste vastavusest objektidega – tähiste tõesuse küsimus. „Kirjalike tähiste kui objektide ja lingvistiliste sümbolite tähendust ning ka tõele vastavust peab kaaluma“ (samas: 268). Tähistel on küll võime minevikku täiendada ja esile tõsta, „kehtestada antiiksust“, ent samas pole alati kindlalt teada, millistel faktidel siiski kirjutatu (tähis) põhineb (samas: 268). Vehendi kalmetest rääkides joonistub välja samalaadne tendents, kus osad intervjueeritavatest märgivad, et aeg, mil tähiseid püstitati ning andmeid registrisse kanti, oli segane aeg (ehk juba eelpool mainitud nõukogude periood), seega võib olla registrites ebatäpsusi, millest tulenevalt ei olda ka täiesti kindlad praeguste kalmete arvus või nende tähiste paikapidavuses.

Vehendi piirkonnas aprillikuus ringkäiku tehes mainis T. M. mitmeid kordi, kuidas tegelikult neid tähiseid aegade jooksul on mitmeid kordi erinevatesse paikadesse püstitatud. Samuti kõneles ta ühest noorest ja tema meelest kogenematust arheoloogist, kes neid tähiseid „oma suva järgi“ piirkonda laiali puistas ning seetõttu olevat T. M. ise neid tähiseid korduvalt ümber tõstnud. Niisiis on segane tihtilugu tähise suhe tähistatavasse – võib esineda eksiarvamusi või ebatäpsusi. Seda eriti juhul, kus põhinetakse rohkem suulistel allikatel. Hoolimata tähiste paigutamise ning tõlevastavusega seotud küsimustest, mõjutavad nad siiski seda, kuidas me ajalugu tunnetame. Tähistes Vehendi kalmetel, mis osalt on küll puudulikud, on püstitatud ennekõike informatsiooni edasiandmise põhjusel.

2. VEHENDI KALMEALA TEGEVUSMAASTIKUNA

2.1. Tegevusest Vehendi kalmealal

Tegevusmaastik (*taskscape*) on mõiste, mille on kasutusele võtnud antropoloog Tim Ingold, mõeldes selle all üksteisega seonduvate tegevuste piirkonda, mis on kvalitatiivne ning heterogeenne (Ingold 1993: 158). Sellest tulenevalt ei saa me tegevusmaastiku kohta küsida „kui palju seal on“, vaid pigem uurida, „milline ta on“ (Samas: 158). Tegevusmaastiku valguses on oluline, et Vehendi kalmeala on osa nii avalikust puhkemaastikust (RMK-le kuuluval alal on võimalus lõkke tegemiseks ja telkimiseks) kui eravalduses puhkemaastikust, kuuludes neljale erinevale isikule, kel on piirkonnas suvilad. Paiknedes piki järvekallast, asub osa kalmeid eramaadel, teised riigimaal. Mõnel neist on kivikonstruktsioonid vaevu aimatavad või nähtavad, teisted aga on visuaalsel vaatlusel hästi eristatavad.

Tim Ingold on tegevusmaastikest kõneldes väitnud, et kultuurilisest vaatepunktist lähtuvalt on iga maastik osalt kognitiivne või sümboliline ruumi korrastatus (Ingold 1993: 152). Seda võiks seostada aga identiteedi küsimustega, kus identiteedist johutvad valikud loovad teed ka tajumisviisidele. Erinevalt Assmannist arvab Ingold, et maastiku tajumiseks on vaja mäletada, ent mäletamine pole mitte niivõrd sisemise mälupildi loomine, vaid tajumuslikult minevikust küllastunud keskkonnaga suhestumine (samas: 152-153). Seega on Ingoldi meelest maastiku tunnetamisel suurim roll just tajudel. Ingold ei poolda ranget eristamist sise- ja välismaailmade vahel – vaim ja mateeria, tähendus ning aine – milles eristused üldiselt kajastuvad (samas: 154). Pigem vastandub maastik igasugustele lihtsatele inimese ja looduse vahelistele binaarsetele suhetele (Meinig 1979: 2). Isiklik tegutsemine ning paiknemine maastikul loovad tõenäoliselt laiemat kogemuslikku tausta ühes mäluga. Tegevuse kaudu maastikuga suhestudes saab see ka üheks osaks meist endist, samamoodi nagu meie üheks osaks sellest (samas: 154). Tegevusmaastikuna võib seega Vehendi puhul näha seal toimuvat ning juba toimunud tegevust ning selle põimitust maastikku, ent see tegevusmaastiku pilt avaneb igapähele kuigivõrd erinevalt. Kui palju keegi enese jaoks

maastikku just tegevuse kaudu tõlgendab, on individuaalne. A. A. oli intervjuueeritavatest ainus, kes tõi selgelt välja, et Vehendi kandis viibides on ta tunnetanud erilist suhet maastikuga just läbi oma tegevuse. Emotsionaalne paigaseos tuleb välja A. A. Vehendi talgupäeva kirjeldusest:

A. A.: See oli nii mõnus päev meil. Meil ei olnud nagu kolleegidega häid suhteid. See oli nagu selles mõttes hea päev, et me tegime koos sellist tööd ja me olime selle objekti peal nagu kaua. Küllalt kaua. Ja siis oli nagu hoopis teine tunne kui siis, kui lähed nagu mingite inimestega vaatama ja kõnnid läbi, siis on hoopis teine tunne. Et ja siis seal oli väga vahva olla. Kohal olla. Ja siis vaadat seda vett ja seda valgust ja kuidas seal oli veel kõik... mingi suur kormoran lendas ja, kuskilt puude tagant ja Tondisaar paistis ja me saime nagu mingi suhte. Arvan, et teised ka selle nagu kohaga. Teise suhte – me olime seal midagi teinud. Ja siis see jäi nagu kuidagi niimoodi meelde.

Kuigi ka teistest intervjuueeritavatest on mõned enda sõnul samas kandis viinud läbi koristustegevust, ei kirjeldanud keegi sellest tegevusest saadud elamusi A. A.-ga sarnases emotsionaalses võtmes. Tim Ingoldi sõnul ilmneb koha iseloom läbi elamuste, mida seal aega veetvad inimesed saavad – seda läbi erinevate vaatepiltide, helide ning lõhnade, mis loovad spetsiifilise õhkkonna (Ingold 1993: 155). Intervjuueeritava jaoks moodustasidki eelnevad komponendid selle meeldejääva mälestuse, erilise kogemuse, mida emotsionaalselt meenutada.

Erinevalt intervjuudest ei anna maastikuvaatlused küll aimu tegevustega seotud tunnetest ja tajudest, kuid nende põhjal saab visandada kalmeala mitmepalgelised tegevused. Peale teeradade, mis kohati üle kalmete enda kulgevad, leidub Vehendis ka jälgi suvitamisest, telkimisest ja pidudest. Avaliku puhkekohana kasutatakse peamiselt riigimaale jäävat ala. Teised kalmed asuvad eramaadel, kus nad on haaratud peamiselt suvitamisega seotud igapäevaelu tegevustesse (ennekõike on kalmealadele jäävad hooned suvilatena kasutusel). Sealjuures on riigimaale keset kalmet tehtud üles lõkkease (vt Lisa 2 joonis 7), kuid lõkkeasemeid leidub järvekaldal veel mitmetes kohtades, kuhu väga tõenäoliselt on leidnud oma tee ka mitmed kalmekivid (kuigi siinkohal ei ole ühtki kindlat tõendit sellest). Leidub grillialuseid, samuti asus maastikul veel mõni aeg tagasi puude äärde püstitatud kuivkäimla. Nüüdseks on objekt maastikust küll eemaldatud, ent see-eest kõnelevad prügihunnikud ning

lõkkeasemed siiani seal toimuvast puhketegevusest. Üks eraomanik on oma territooriumil otse kalme servale ladestanud plastprügi (vt Lisa 2, joonis 6).

2.1. Nõukogude kord ja tegevus kalmealal

Kõneldes ühiskonnaliikmete teadmatusesest ja ka tõenäoliselt hoolimatusesest tulenevatest probleemidest kalmealadel, peavad intervjuueeritavad nende üheks allikaks nõukogude aega ja mentaliteeti, kus riigikord tõi endaga ühes kolhooside-sovhooside rajamise, põllumajanduse kiire edendamise ning seega paratamatult ka maaparanduse. Hannes Palang on nõukogude perioodi näinud kui „tõelist põllumajanduse ning kollektiivse farmitöö ülistamise aega“ (Palang 2010: 173), kus astuti propaganda nimel palju samme, mis mõjusid aga pikemas perspektiivis hävituslikult eestlaste poolt oma kultuuripärandiks peetavale. Suhtumine maastikku, sealjuures kultuuriliselt väärtustatud maastikku, oli teistsugune ning maaparandusest tulenevalt lükati laialdaselt kokku ka kivi kalmeid. Sel viisil on Eestis hävinud ilmselt väga laial määral hilisemasse perioodi jäävaid külakalmeid, aga ka vanemaid kivist kalmeid.

Arheoloog T. M. on intervjuus äärmiselt kriitiline nõukogude võimu suhtes, mis tema sõnul küll proovis muistiseid jmt kaitse all hoida ja säilitada, ent kohati oli see tulutu ning nüüdseks on mitmed pärandisse kuuluvad objektid me maastikest kadunud.

T. M.: Põhiline tegi ikka see nõukogude põllumajandus, mis hakkas traktoritega kõiki kivi hunnikuid lõhkuma. Ma panen nad kaitse alla ja selgitan ära, et ärge jamage ja see, maaparanduse mehed tahavad ka, aga kolhoosil on vaja traktoristile palka maksta, ühte kivi veeretada niisama põllu peal edasi-tagasi.

Rääkides veel Eesti NSVL-i kuulumisest, mainivad teisedki intervjuueeritavad üpris sagedasti selle võimu tagajärgi ning mõju me pärandkultuurile. Nõukogude Liidu aega kirjeldavad intervjuueeritavad kui segast aega, kus riigiasju aeti teisiti ning kehtis teistsugune suhtumine pärandisse. Kõneldes Vehendi kalmetest nõukogude ajal mainis informant K.V., et nõukogude võimu ajal oli kindlasti mingi erinev mõttemall, millest maastikus tegutsemisel lähtuti, kaasa arvatud suvilate rajamisse taolistesse muinsuskaitseobjektidega maastikku:

K. V.: Ma arvan, et selle inimese suhtumine on nagu erinev sellest, kes nagu 70ndatel sinna nagu suvitama läksid. Et seal kindlasti mingi selline nagu mõttevahe või siuke... tuleb sisse. ...tollel ajal kindlasti seda, noh, ühest küljest ei suhtunud sellesse niiviisi, et sinna ei tohiks ehitada, ja teisest küljest, kui ka oleks olnud selline suhtumine, et kindlasti ei tohiks ehitada kalmeväljale, siis, ma arvan, et arvestades, kes seal nagu nende puhkebaaside omanikud olid, et siis see nagu, noh, nõukogude korra tingimustes nagu ei olnud kindlasti neile asutustele takistuseks, selles mõttes.

K. V. sõnab samuti, et kui juba kord ehitustegevuseks piirkonnas läks ning ühele omanikule luba anti, oli pretsedent loodud ning ehitustegevus läks pallina veerema. Ka toetab sama arvamust vallavanem M. K., kes näeb samuti taolist suvilate kerkimist sellisesse pärandobjektidega alale pigem paratamatuna, kuna kui eelmisele isikule oli antud luba ehitustegevuseks, oli õigus seda ka järgmisel küsida. M. K. arvab sarnaselt K. V. -le, et kui kunagi need maad kasutusele võeti ning suvilad rajati, võidi tõenäoliselt ehitada kalmetele küll, kuna nõukogude aega pidasid intervjuueeritavad asjakorraldustes segaseks ajaks. Samas ei ole enam sellest teadmisest ka kasu, kuna keegi enam ehitiseomaniku vundamendi juurde ei lähe ning kalmekivisid sealt tuvastama ei hakka. Võimalik, et rajajad polnud täpselt teadlikud, kus kalmed asuvad ning ebatäpsusi võis tol ajal registrites küllalt leiduda. H. Palang on rõhutanud, et mitmeid maastikuteemalisi uurimusi tehti propaganda materjalidel põhinedes, mis tegelikult seisis eraldi reaalsusest, mis maastikul kajastus: „[...] keerulistest aegadest ning erinevatest infokogumismetoditest johtuvalt võib esineda erinevusi maastikukasutuse kategooriate tõlgendamises“ (samas: 174). Seega materjal ja maastikunägemused erinesid märkimisväärselt nõukogude ajal, samuti selle kajastamised. K. V. on arvanud järgmist seoses nõukogude ajaga:

K. V.: Aga teine asi on see, et seal ikkagi too aeg, ma arvan, et see ajastu faktor on nagu ka olemas seal, et, noh, arvestades, mis riigikord tollel ajal oli, arvestades, et noh, ma ei tea, ma muidugi sageli on ka täiesti ajaloolist hoonestust ka kalmete juures või noh, mingid talu nimed on nagu kalme järgi saanud nime ja... Selles mõttes ehitati ka vanasti, et, aga... Aga, et seal ilmselt läks nagu jah see rong sellega koos sõitis ära ja tollel ajal kindlasti seda, noh, ühest küljest ei suhtunud sellesse niiviisi, et sinna ei tohiks ehitada, ja teisest küljest, kui ka oleks olnud selline suhtumine, et kindlasti ei tohiks ehitada kalmeväljale, siis, ma arvan, et arvestades, kes seal nagu nende puhkebaaside omanikud olid, et siis see nagu, noh, nõukogude korra tingimustes nagu

ei olnud kindlasti neile asutustele takistuseks, selles mõttes.

Seega on praegune ehitustegevus ja maastiku sellisel viisil kasutamine K. V. meelest üpris paratamatu, laias laastus tingitud eelneva ajastu korrast. Eelnevast ajastust tulenevalt näeb ta ka tänapäeva eramaa või –omandi mõistmist.

2.2. Väärtustatud tegevused tänasel Vehendi kalmealal

Olles ära toonud Vehendi kalmemaastikuga seotud tegevused, vaatlen järgnevalt, kuidas informandid neid hindavad — mida peetakse lubamatuks ja millistesse tegevustesse soosivalt suhtutakse. Säärastes hinnangutes tegevustele peaks ühtlasi kajastuma ka maastikuideaalid. Kultuurimälestiste staatuse tõttu on kalmealale seatud tegevuspiirangud ka seadusandlikul alusel, mis samuti on aluseks maastike kujundamisele ja kujunemisele.

Igasugune tegevus maastikus on esmalt seotud sellele ligipääsuga. Intervjuudest tuleb välja, et ligipääsu piiramine vaadeldaval alal on tugevalt seotud omandiküsimusega. Kalmeid saab vaadelda, liikudes mööda kõrget järvekallast ning osalt läheb jalgrada isegi läbi kivikalme enda (vt Lisa 2: Kalmeala fotod). Samas takistab kivikalmetele pääsemist eraomanike poolt oma maade piiramine – osalt on need puittaradega, teisel aga okastraadist servaga traatvõrguga jm viisidel eraldatud (vt Lisa 2, joonis 8). Kui kalmetele on siiski soov ligi pääseda, peab ühendust võtma kas omanikuga või siis liikuma omaalgatuslikult mööda järvekallast, aedadest ja taradest mööda. Sellele aspektile on ka intervjuueeritavad tähelepanu pööranud. Häiriva tegurina nähakse objektidele aedadega ligipääsu piiramist ning eramaade kasutusviisi (kuidas omanikud piiravad avalikke teid või muid avalikke objekte). Informant K. V. sõnul on see ebamugav, samuti on A. A. sõnul üllatav kalmete aiatagune asukoht, kus neile ligemat juurdepääsu pole võimaldatud. Muinsuskaitseseaduse §9 näeb ette, et: „eraõiguslik isik, kelle kinnisasjal mälestis asub või kelle kinnisasja tavakohane juurdepääsutee mälestiseni viib, peab tagama igaühe vaba läbipääsu mälestiseni päikesetõusust loojanguni“ (vt Muinsuskaitseseadus, §9, punkt 2) Samas arvab suvilaomanik H. K., et taoline tegutsemisviis – aedadega piiramine – on muististele kasulik, hoidmaks neid kurjade käte eest ning seega aitamaks muististel paremini säilida. Samuti sõnab H. K., et temal kui suvilaomanikul pole probleeme külastajatega olnud, see-eest lähedale jäävad suvituskohad nagu Trepimäe või teaduskeskus Limnoloogiajaam köidavad rohkem külastajate kontingenti.

Eraomandi küsimus tuleb esile ka igapäevateguse ja kultuurimälestise kaitse tegevuste kokkupuute puhul. Informant A.A. sõnul on üllatav, et Vehendi kalmetest umbes pooled jäävad eramaale, suvilate kõrvale. Esimest korda, mil kalmeid huvigrupiga otsima mindi, ei osanud A. A. neid teiste aiast otsidagi:

A. A.: [...] siis oligi, tabas mind see üllatus, et vaatasingi sinna elamise poole ja aeda ja näengi – aias. Ja siis teist ka ja siis, jah, mina suutsingi selle ära vaadata ja siis hõikasin teistele kah, et „see on siin!“. See oli küll niimoodi, et... siis see oli küll paras kogemus, et läksime seda niimoodi otsima ja see on siin...

Samuti on A. A. jaoks mõistetamatu, mil moel taoliste muististe vahetusse lähedusse jäävad elanikud nendega kõrvuti saavad päevast-päeva elada ning niiviisi igapäevaelu toimetustesse kaasata. A. A., sõites argipäeviti Elva ja Rõngu vahet tööalaste kohustuste tõttu, on sellega seoses väljendanud imestust teistegi kalmete üle, mis Valguta kanti jäävad, asudes konkreetsetel kellegi õues:

A. A.: Elamine on nii selle kalme.. enne oli see maja kõrval, aga nüüd on sinna vist puukuur ja traktor ja kõik need asjad on nagu seal otsas sellel. Et see on elamise sees. Seal on ka (*nagu Vehendiski*) niimoodi. Et seal tekibki see tunne, et kus nüüd see piir peaks olema? Et kas ei pane traktorit selle koha peale ja lähen viin teise kohta või kas ehitan seda puukuuri, no ta puudega ei saa võib-olla midagi teha ka sellele objektile, aga ta on nii elamises sees, et kuidas need inimesed nagu sellega toime tulevad?

Seega huvitab A. A.-d ka Vehendi kalmete vahetusse lähedusse elanud rajanud inimeste suhtumine neisse, nende mõtteviisi. Võiks eeldada, et inimestel, kelle igapäevaelamisse (või siis harvemini külastatavasse suvituspaika) taolised kultuuriliselt väärtustatud objektid jäävad, suhtuvad kalmetesse teisiti kui muinsuskaitseametnikud või külla sattuvad kultuurihuvilised. Vestlusest H. K. -ga, kel just Vehendis suvila on, ei tule siiski välja temapoolset negatiivset või tõrjuvat suhtumist kivikalmetega kaasnenud piirangutesse. Tema maale jääb teadaolevalt vaid üks kalme – kohe aiaplangu äärde, majast natukene eemale. Enda sõnul unustab H. K. isegi tihti ära, et tal taoline objekt õuealal on, kuna ei pööra sellele mingit erilist tähelepanu, vaid laseb tal maastikus olla täpselt sellisena, nagu ta on.

H. K. vastuste kaudu tuleb välja aga hoopis teine grupp inimesi, kelle tegevus kalmetele kui kultuurimälestistele laastavalt võib mõjuda. Need on puhkajad, kes H. K. sõnul tegutsevad just eelkõige riigimaal. Kalmed on tema sõnutsi pigem kaitstud just eramaadel, aedade sees olles kui avatumal riigimaal. Puhkajate tegevusest tulenevalt on H. K. isegi nende „järelmõjusid“ pidanud enda sõnul kaldal likvideerima, seda mitmetel kordadel, mainides ka kalmet, millel konkreetselt lõket on tehtud:

H. K.: ...rikub kohe tuju ära, kui ma näen seal, eks ju, noh, kus see lõkkeplats oli seal RMK maa peal, et seal pidevalt nagu see kalmeala, et seal kisti kivid ära ja loobiti laiali ja.. lõkkeaset vist tegid. Mulle on vastukarva see asi. [...] see on üldiselt rahulik kant siin, et üldiselt tal on suhteliselt hea teeühendus siin ja elektirvõrk ja kõik värgid – aga et siin tehti see nüüd RMK alal tehti see suvi.. noh, suvituskoht või noh, puhkekoht. Ja siis hakkas rahvast – ma olin veel metsnik siin Elva metsandi koosseisus – ja siis oli nii, et hakati seda prahti nagu tohutult metsa tooma, kellelgi midagi... noh, ei olnud seda prügi ümberorganiseerimist seal. Puhkekoht ja... ma nägin kurja vaeva, nemad tahtsid siia vetsu ja asju, aga kus siin prügikastki... siuke naljakas lugu.

Sarnaselt suvilaomanikule tõi ka K. V. intervjuus välja kalmeala käsitlemise korraga puhkemaastiku ning kunagise matmispaigana. Samuti kõneles endine muinsuskaitseametnik sellest, kuidas RMK-ga kui riigiasutusega on varemgi probleeme olnud puhkekohtade rajamisega, kus vanale külakalmistule on tahetud näiteks rajada grillimisplatsi põhjendusega, et külarahvas on nangun harjunud paigas juba käima. Seega pole endise muinsuskaitsetöötaja meelest haurahu või surnute austamine argumendiks, millega annaks mingeid arendamisprojekte peatada:

K. V.: Et ühest küljest on tegemist nagu matmispaigaga, ja teisest küljest inimesed tahavad seal nagu puhkemajandusega tegeleda. RMK kui omanik võiks siis nagu öelda, et millisena siis nemad nagu näevad seda ala või et mis see visioon siis tegelikult oleks, sest see, et ta on praegu olnud, ma arvan, mingi kümme aastat ja võib-olla rohkem... Et see nagu ei ole jätkusuutlik. [...] meie nagu muinsuskaitsetöötajate ja arheoloogide poole peal ei näe seda, et seal mingit grillimisplatsi rajataks, sest kui sa teed juba sinna mingi grillimisplatsi ja paigaldad mingid prügikastid, siis tegelikult see nagu kasutussagedus kasvab oluliselt.

Ühe põhjusena, miks maastik tänapäeva ühiskonnas sellist kasutamist (ja seepärast ka suhtumist) leiab, näevad intervjueeritavad emotsionaalse sideme puudumist. Ei seostata end inimestega, kes kalmetes puhata võivad, kuigi tegemist on samamoodi kadunutega kui tänapäeva surnuaedadeski, milles kehtivad aga hoopis teistsugused reeglid ja tabud. See on näide ajalisuse erinevast tunnetamisest ja mõistmisest, mis tuleb välja intervjuude põhjal – lähiminevikku suhtutakse teisiti kui kaugminevikku. Nagu eespool mainitud, on ajaline faktor intervjueeritavate meelest see, mis võib tingida raskusi taoliste muististega suhestumisel. Tegemist võib olla aga ka identiteedi küsimusega, kus end ei identifitseerita niivõrd ammuste esivanemate järglastena, sest maetud on anonüümsed võõrad.

Surnuaedades pole kombeks üle haua kõndida või veelgi enam – selle peale prügi tassida või lõket teha. Samas on sellise tegevuse jäljed nähtavad Vehendi kalmealal. Rituaalid ja kultuuripraktikad, mis kehtivad nüüdisaegsetes surnuaedades, ei kehti kunagiste matmispaikade puhul. Kui oma kadunukeste haudadel üldiselt seostame end rohkemal või vähesemal määral siiski maetutega, meil on olemas mingi emotsionaalne side, puudub see aastatuhandete taguste kalmete puhul.

Seda illustreerib informant M. K. arvamus:

M. K.: Et, noh, tegelikult peaks kalme olema ju, inimese matmispaik on tegelikult ju, aga ega seda seost minus ei ole nagu, et noh, kas see nüüd tuleneb sellest, et see on nii ammu ja seal ei ole selle kohta nagu mingisugust meie tänapäevast arusaamist, kuhu surnud maetakse või... [...] Mul ei teki seda emotsionaalset momenti, kui ma näen kalmet, et siia on surnud maetud. Ma arvan tegelikult, et paljudel ei teki ja sellest tulenevad ka need vead, eks ju. Et kalmistule ei läheks mitte keegi, noh, selliseid asju tegema, et tallan kuskilt aukudest üle või vaadatakse, püütakse olla natukene reserveeritumad.

Kokkuvõttes eeldavad kõik informandid, et piirkonda hoitaks, säilitataks ning teatud mõttes (kirjutamata reeglite najal ehk kultuurimälu põhjal) ka austataks. Sobimatuna tunnevad intervjueeritavad kalmemaastikuga ümberkäimist, sealjuures sinna kokkutassitud prügihunnikuid, keset kalmet lõkketegemist, sealset puhketegevust ning ka ehitamist. Need kasutusviisid ei ole enamiku intervjueeritavate meelest lubatavad. Nii avaldab A. A. imestust ehitustegevuse üle ning selle üle, et kalmed kellegi eramaal aia sees asetsevad ning laidab puhketegevusega kaasnevat lõkketegemist. Informant K. V. sõnul on ta samal põhjusel pöördunud kaebusega isegi RMK poole, kuna taoline tegevus maastikul pole tema meelest

olnud eetiline. Ka A. A. on enese väitel riigimaale jäävate prüghunnikute tõttu pöördunud vallavanema poole, kuna taoline pilt on talle mõjunud negatiivselt ning ebameeldivalt. T. T. on kriitiline sealse ehitustegevuse suhtes, mida ta ilmselt päris õigeks ei pea, T. M. ja H. K. on samuti sügavalt häiritud Vehendi piirkonnas toimuvast puhketegevusest. Sama väidab vallaamentik M. K., nentides samas, et osalt on selle põhjuseks see, et ümberjäänud kaldaalad on erastatud ning seega koondub rahvas vaid teatud alale.

2.3. Tegevuse reguleerimine kalmetel kui kultuurimälestisel

Järgnevalt on analüüsitud, kes ja kuidas kalmealal toimuvat korraldab ja reguleerib ning kuidas kalmete mälestise staatus tingib teatud tegevuste lubamise või mitte-lubamise neil aladel.

Nagu juba eelnevalt öeldud, jääb osa Vehendi kalmeid eramaa alla, kuid osa neist kuulub riigile, mille eest peab hoolt kandma Riigimetsa Majandamise Keskus (RMK). Eramaal on ette nähtud, et omanik kalmeid hoiab ning mingit tegevust seal peal ei harrasta. Riigile kuuluvale maale jäävaid objekte aga peab korrastama RMK, vajadusel neid hooldama ning koristama. Sealjuures on Rannu vallas ette nähtud kord aastas käia piirkonnas kohal ning selleks on valla poolt määratud omaette töötaja, kes toimuval silma peal hoiab ning vajadusel mingeid meetmeid koha hooldamiseks ja säilitamiseks rakendab. Samamoodi on ka Muinsuskaitseamet määranud isiku, kes kord aastas käib piirkonda inspekteerimas, viies läbi vaatlust kalmete seisukorra kohta.

Rääkides vallaametnik M. K.-ga Vehendi kivikalmemaastiku väljanägemisest, joonistuvad intervjuus välja osalt vastandlikud hinnangud: ühelt poolt ei soovi ilmselt M. K. vallale lisakohustusi, mis võiksid kaasneda puhketegevusega Vehendis, teisalt, rääkides isiklikul tasandil, ei ole ka M. K. praeguse maastiku väljanägemisega rahul, pidades sealset puhketegevust praegusel kujul ebasobivaks. Toon ära katkendi intervjuust:

M. K.: Mulle nagu väga ei meeldi, kui jälle on üks kohustus omavalitsusel juures, konkreetselt lihtsalt, et omavalitsus peab kord aastas neid hooldama. Et üldjuhul nad ju kõik asuvad eramaadel, või siis riigimaadel, et praegune nagu asjaajamissüsteem on ikkagi selle peale ehitatud, et maaomanikul on kohustus. Ka siis,

kui on eramaa, ka siis on ju omanikul kohustus randa korras hoida või selliseid avalikke objekte. Et ma... selles mõttes ma leian ikkagi, et see on maaomaniku kohustus, mitte omavalitsuse.

Metsikul viisil puhkamine on see, mis M. K. meelest koha niivõrd prügiseks ja ebameeldivaks muudab, ent samas nendib ta, et tegemist on piirkonnaga (vt Lisa 1: kaardid), kuhu on lihtsalt hea teedeühendus ning autoga ligipääs seega kergendatud. Seda võib tõepoolest Vehendi puhul täheldada, et erinevalt paljudest teistest taolistest looduskaunistest kohtadest on Vehendi järvekaldale – kui välja arvata suvilaomanike erastatud maad – ligipääs väga hea ning mugav. Seega võib eelneval põhinedes öelda, et Vehendi kalmeala puhul on peamiseks probleemiks intervjueeritavate meelest selle vale kasutusviis, mis seotud ehitus- või puhketegevusega.

Peamiseks kultuuripärandi objektidega seotud tegevuste reguleerijaks on Muinsuskaitseamet kui institutsioon, kes korraldab muinsuskaitseobjektide kaitset. Muinsuskaitse on „riiklikult kehtestatud institutsiooniline praktika oma reeglistiku ja poliitikaga, mis kaitseb ja korraldab mingit osa kultuuripärandist“ (Sooväli-Sepping 2013: 2224). Vehendi kalmed jäävad seega ametlikult just Muinsuskaitseameti pädevusse, mis ei tähenda, et Muinsuskaitseamet kogu kultuuripärandit hõlmaks ja korraldaks, vaid üksikisikud ja kogukonnad on need, kel lasub põhivastutus kaitse all olevate mälestiste või muinsuskaitseobjektide ees ning kohustus neid hooldada ja kaitsta (samas: 2224, 2226). Seetõttu eeldatakse suuresti just eraomanike vastutustundlikku käitumist ning kogukondlikku ühtsust eelmainitud alal asuvate objektide või maastiku suhtes. Muinsuskaitseameti seisukohast on „hästi hooldatud ja hoitud mälestised olulised igale paikkonnale, sest mälestised on nii teadusliku info kandjad kui ka maastiku ajalise mitmekihilisuse näitajad“ (Kadakas, Lõhmus 2008: 2), millest tingituna pakuvad taolised mälestised maastikus esile tõstetuna „inimestele kohatunnetuse ning pakuvad külalistele häid pidepunkte paikkonna ajaloo ja eripära mõistmiseks“ (samas: 2). Muinsuskaitseaduse § 9. mainitud ülesanded on sealjuures suunatud just kohalikule omavalitsusele, kellelt eeldatakse neist punktidest kinnipidamist ja nende täitmist: „Vallavalitsused peavad pidama arvestust oma maa-alal asuvate mälestiste üle ning planeerimisel arvestama mälestistel ja kaitsevööndis kehtivate piirangute ehk kitsendustega“ (samas: 2). Vallaametnik M. K. on sellega seoses arvanud järgmist:

M. K.: Kui see inimene nüüd teadvustabki endale, et see kalme on – ma arvan, et paljud maaomanikud on siiski teadlikud ka, et ka teavad seda, eksju – aga ega jah, seda[...] Et noh, õige moment ongi nagu see, et omavalitsus nagu jälgiks olukorda, et kui ta näeb, et midagi keegi kuskil hakkab.. No omavalitsus annab niigi neid lube välja, et siis ta oleks tähelepanelik, et nendel aladel, sel lubade andmisel siis oleks muinsuskaitse koostööstused ja võib-olla see maaomaniku ka selline lihtne hoiatamine, et kui sa kaevad ja midagi välja tuleb, et siis tasuks nagu kopp seisma panna, onju. Et see on nagu... see oleks see sõnum.

Sarnaselt arvab suvilaomanik H. K., et on ebatõenäoline, et Vehendi maaomanikud kalmetele hävituslikku mõju avaldaks – pigem arvab ta, et keegi võiks Muinsuskaitseamti poolelt maaomanikke natukene rohkem teavitada, millised tegevused on maastikul lubatud ning millised mitte. M. K. jagab sama arvamust. Sealjuures on muinsuskaitseadustest lähtuvalt ametkond kohustatud eraomanikke taolistest kaitsealustest objektidest ning nendega kaasnevatest reeglitest ja lubadest informeerima, kui eraomanik seda soovib. Muinsuskaitseadus näeb ette järgmist: „Mälestise omanikul või valdajal on õigus Muinsuskaitseametilt või tema kaudu saada tasuta 1) mälestisega seonduvat teaduslikku ja muud informatsiooni; 2) konsultatsioone mälestise hooldamiseks ja kasutamiseks“ (vt Muinsuskaitseadus §29, punkt 1).

Vehendi kalmed on kantud Muinsuskaitseameti registrisse arheoloogiaobjektidena, millest lähtuvalt on neile riigi poolt sätestatud ka 50 meetrine kaitsevöönd, kus on keelatud igasugune inimtegevus. Tegelikuses ei toimi asjad niivõrd ideaalsel kujul. See 50-meetrine kaitsevöönd, mis Muinsuskaitseameti registri andmebaasis kinnitust leiab, pole samas kindlasti kõigile teada ja selliselt mõistetav. Veelgi enam – teadlikkus, et üleüldse Vehendi maastikus taolised tähendustatud objektid paiknevad, on sageli üsna puudulik või vaevu aimatav.

T. T.: No need kalmed seal Vehendi kalda peal on ilusti tähistatud kõik, aga neid on ikka ka lõhutud ja küllap lõhutakse edaspidigi – no mitte pahatahtlikult, vaid lihtsalt.. lihtsalt rumalusest. Kas ei pöörata neile tähelepanu või ei tunta ära: no tulevad inimesed nii-öelda piknikku pidama, või siis püüavad kala järvest ja tulevad, õhtul teevad tule üles ja teevad.. korjavad lõkkeasemele ilusti kivid ümber ka. No seal samas kivid maas vedelevad, no nii metsa all ja siis sealt võtavadki. Nad ei tule selle pealegi, et need võivad esivanemate hauakivid olla. Mõned ka ei hooliks võib-olla

sellest, kui ka teaks – et ega need minu esivanemad ole. Ka nii. Nii et küllalt palju on neid niimoodi lõhutatud seal.

Kõik eelnev toetab väidet, et Vehendi kalmealal on probleeme sealse maastiku hoidmise ning säilitamisega. Kuigi ametlikult on Muinsuskaitseameti poolt ette nähtud mitmeid ülesandeid kohalikule vallavalitsusele, samuti eraomanikele, ei toimi need mitmel puhul tegelikkuses. Riin Alatalu on rõhutanud: „Mälestiste kaitse on vastutus“ (Alatalu 2013: 2203). Me praegused käitumisviisid ja mustrid, mida jätame maastikku, kujundavad ühtlasi me tulevikku ning seda ka järgmistele põlvkondadele. Mingite objektide mälestiseks, pärandiks või muuks ametlikku staatust omavateks objektideks kuulutamise tekitab tegelikkuses küsimus sellest, miks üht objekti või nähtust üldse teistest suuremal määral esile tõsta. Millised on need väärtused, mille põhjal taolise staatuse omistamine toimub? Ja kindlasti pole me mitte vastutatavad „selle eest, mida mälestiste nimekirja arvatakse, vaid ka selle eest, mida arvamata jäetakse“ (samas: 2203). Seega ei saa pidada vaid ametiasutusi vastutatavaks maastikupildi, identiteedi või kultuuri loome ja seismise eest, vaid ennekõike lasub see kohustus inimestel endil. See oleks ka ilmselt üheks peamiseks lahenduseks töös käsitletud probleemidele seoses Vehendi kalmealaga: vastutustunde omamine järgnevate põlvkondade ees ning empaatiline ja mõistuspärane maastiku kasutamine.

KOKKUVÕTE

Käesolevas töös vaatlesin Vehendi kalmemaastikku tänaste inimtegevuste ja mälu võtmes. Töös tuleb ilmsiks nende kahe mõiste tihe seotus, kuna maastikust väljaloetavates tegevustes ilmnevad erinevad mälumustrid, mälu on jällegi inimeste tegevustele tõuke andjaks ja suunajaks maastikul. Seega on Vehendi (kohalike kõnepruugis ka Sapi) kalmeala heaks näiteks sellest, mil moel mälu tegevusjälgedest maastikul loetavaks saab. Töö põhines intervjuudel, mille tegin paari kuu vältel kokku 6 inimesega. Intervjueeritavad olid valitud erinevaid kalmealaga seotud huvigruppe esindama.

Kultuurimälule on iseloomulik selektiivsus – toimunud nii unustatakse kui säilitatakse ning tuuakse uuesti unustusest „päevavalgele“. Nii luuakse väärtusi mingitele objektidele või nähtustele ajas, tuues nad minevikust olevikku ja tõstes neid esiplaanile, samas kui teised objektid või nähtused võivad tahaplaanile jääda. Muistised on osa kultuuripärandist, mille hooldamine ja korraldamine on ajas muutunud ühes muinsuskaitse arenguetappidega Eestis ja väljaspool Eestit. Töös vaadeldud Vehendi piirkonnas olevad kalmed on küll väärtustatud arheoloogiamälestistena, teisisõnu arheoloogiapärandina, mis võiks tingida nende objektide esiplaanile tõstmise ülejäänud maastikust, ent samas on maastiku tänapäevases ilmes näha objektide unustusse vajumine.

Kõik intervjueeritud jagasid arusaama muistsetest matmispaikadest kui tänapäevalgi austust ja hoolt vajavatest paikadest. Töö kirjutamist ajendanud hüpotees eri rühmade erinevast suhtumisest muinasobjektidesse ei leidnud seega kinnitust, kuna paiga hoidmist ning säilitamist väärtustasid kõik intervjueeritud. Samas tõlgendatakse ebakorrektset käitumist siiski osaliselt erinevalt. Kohatut puhketegevust, mis võib olla tingitud nii mõtlematusest kui ka lihtsalt teadmatusest objektide suhtes, mõistsid hukka kõik intervjueeritud. Vastuseis ehitustegevusele taolises piirkonnas tuli välja aga vaid mõnes intervjuus. Kui mõni intervjueeritu kritiseeris ehitustegevust Vehendi (Sapi) piirkonnas, arvates, et sealkandis on kindlasti seadusi rikutud, leidis ka teistsuguseid arvamusi, mille kohaselt piirkonnas ei saa midagi illegaalset olla, tulenevalt tänapäeva karmidest ehitusreeglitest ja –nõuetest. Samuti oldi eriarvamusel eramaadele jäävate kalmete küsimuses. Osalt leitakse, et kalmete eramaal

pakinemine muudab tülikaks kalmele juurdepääsu, ent teisalt leitakse, et kalmete asumine eramaadel, aedadega ümbritsetult tagab neile parema säilimise kui riigimaal vabalt juurdepääsetavatele kalmetele. Seega ei olnud täiel üksmeelel, millised tegevused kalmemaastikus on lubatud ja millised mitte. Maastiku väärtustamisel tulid ilmsiks ka erinevused, mis olid seotud intervjueritute identiteetidega. Maastikule omistati ka esteetilist väärtust, mis tuleneb kalmete paiknemisest järvekaldal. Mis võiksid aga olla kalmeala probleemide lahenduseks? Kõik intervjueritud pööravad tähelepanu objektide kohta käiva teabe vähesusele. Leitakse, et see võib tingida tänase sobimatu puhketegevuse Vehendil. Mainitakse kalmete puudulikku tähistamist, ent samuti ka vastava mälukihi puudumist tänapäeva kultuuris, millest tuleneb teadmatus ja oskamatus taoliste objektidega ümber käia. Pärimusliku info katkemine ja kultuuris asetleidvad muutused tingivad paratamatult ühes sellega ka kultuurimälu muutumise. Intervjueritud pakuvad lahendusena välja teabetahvlite lisamist antud piirkonda, ent rõhutatakse ka vajadust tugevama koduloo ja ajaloo õpetuse järele, mis ei laseks kultuuriväärtuslikel objektidel või nähtustel unustusse vajuda.

Töö kajastas muististe hooldamise, tõlgendamise ja kaitsega seonduvaid probleeme, proovides avada nende probleemide põhjuseid. Töö tulemused ja järeldused võiks ühtlasi anda alust suuremaks tähelepanu pööramiseks taoliste muististe nagu Vehendi kivikalmed hooldus- ja kaitseküsimustele. Tsiteerides Jüri Seliranda: „Ärgem unustagem, et muistised on kogu rahva ühisvara, mille põhjal võime taastada meie esivanemate kaugemate põlvkondade poolt läbi käidud ajaloolise tee. Niisugust ühisvara tuleb igati kaitsta, et seda säilitada ka järeltulevastele põlvedele“ (Selirand 1989: 195).

KASUTATUD KIRJANDUS

- Alatalu, Riin 2013. „Kus keiakse, senna jäävad jälle...“: Muinsuskaitse kui rajaleidja ja teejuht. *Akadeemia* 12: 2190-2204
- Assmann, Jan 2011. Communicative and Cultural Memory. In: Meusburger, P.; Heffernen, M.; Wunder, E. (eds.) *Cultural Memories: The Geographical Point of View. Knowledge of the Space*, vol 4, Springer, 15-27.
- Assmann, Jan. 1995. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* 65: 125-133.
- Assmann, Jan. 2008. Cultural Memory Studies. In: Erll, Astrid; Nünning, Ansgar (eds.) *An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York, 109-118.
- Cosgrove, Denis 1984. *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Heller, Ágnes 2001. Cultural Memory, Identity, and Civil Society. *Politik und Gesellschaft Online, International Politics and Society* 2: 139-143.
- Ingold, Tim 1993. The Temporality of the Landscape. *World archaeology* 25 (2): 152- 174.
- Ivanov jt 1998 (1973) = Ivanov, V. V.; Lotman, J. M.; Pjatigorski, A. M.; Toporov, V. N.; Uspenski, B. A. *Kultuurisemiootika teesid*. Tartu: Tartu University Press.
- Jonuks, Tõnno 2012. From Holy Hiis to Sacred Stone: Diverse and Dynamic Meanings of Estonian Holy Sites. Rountree, K.; Morris, C.; Peatfield, A. (eds.) *Archaeology of Spiritualities*. Springer. 163-183
- Jonuks, Tõnno 2009a. Hiied Eesti pühapaikade uurimisloos. *Mäetagused*. Elektrooniline ajakiri, 42: 33-54

Jonuks, Tõnno 2009b. *Eesti muinasusund*. Tartu Ülikooli Kirjastus

Kaasik, Ahto 2004. Ajaloolised looduslikud pühapaigad – väärtused looduse ja kultuuri piirimaal. – *Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse*. (eds.) Kaasik, A.; Valk, H. Õpetatud Eesti Seltsi toimetised, 36, 23-71

Kadakas, Ulla; Lõhmus, Mari 2008 (eds.). *Arheoloogiamälestised maal*. Muinsuskaitseamet (<http://muinas.struktuur.ee/vvfiles/1/Arheoloogiamlestised%20maal.pdf>) 2 .06. 2014

Kõivupuu, Marju 2011. *101 Eesti pühapaika*. Varrak.

Laid, Eerik 1936. Täiendatud muinasvarade kaitse seadus. *Ajalooline Ajakiri* 34: 164–168.

Lang, Valter 2007. *Baltimaade pronksi- ja rauaaeg*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Laul, Silvia 2001. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr. – 500 p.Kr.). *Muinasaja teadus*, 9; Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, 7. Tallinn.

Lotman, Juri 2010. *Kultuuri tüpoloogias*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lotman, Juri 2006. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion.

Lotman, Juri 2013 (1985). Mälu kulturooloogilises valguses. *Akadeemia* 10: 1731-1735.

Lotman, Juri 2001. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London—New York: I. B. Tauris.

Lotman, Juri, Boriss Uspenski 2013a (1971). Kultuuri semiootilisest mehhanismist. —Rmt: Uspenski Boriss. *Vene kultuuri jõujooni: Valik artikleid*. Tartu: Ilmamaa, lk 207–239

Lotman, Juri; Uspenski, Boriss 2013b (1977). Duaalsete mudelite rollist vene kultuuri dünaamikas XVIII sajandi lõpuni.— Rmt: Uspenski, Boriss. *Vene kultuuri jõujooni*. (Avatud Eesti raamat.) Koost. ja tlk Peet Lepik. Tartu: Ilmamaa, 240–294

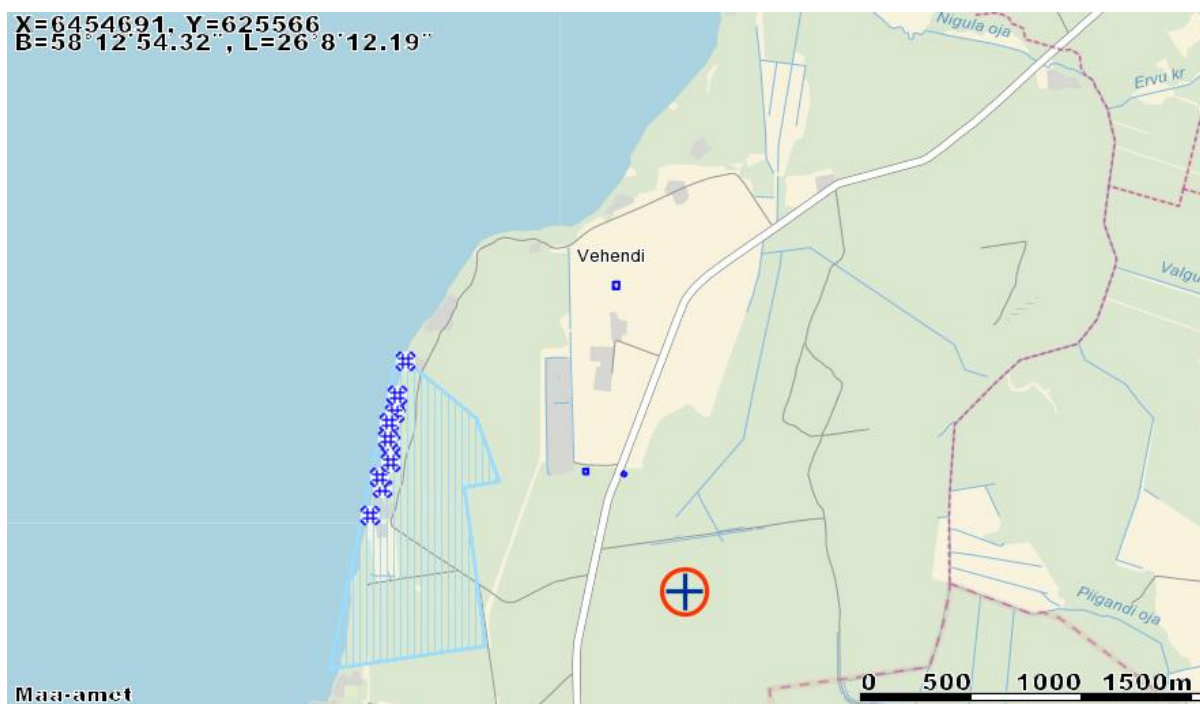
- Lowenthal, David 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge University Press.
- Meinig, D. W. 1979. Introduction. In: Meinig, D. W. (ed.) *The Interpretation of Ordinary Landscapes*. Oxford: Oxford University Press. 1-7.
- Meusburger, P.; Heffernen, E.; Wunder, E. 2011. Cultural Memories: An Introduction. In: Meusburger, P.; Heffernen, E.; Wunder, E. (eds.) *Cultural Memories: The Geographical Point of View. Knowledge of the Space*, vol 4, Springer, 3-14.
- Muinsuskaitseadus. 2002. – <https://www.riigiteataja.ee/akt/738898>, 2. 06. 2014
- Palang, Hannes 2010. Time Boundaries And Landscape Change: Collective Farms 1947-1994. *European Countryside*, 2(3): 169 - 181.
- Sauer, C.O. 1925. The Morphology of Landscape. *University of California Publications in Geography*, 2: 19-53.
- Selirand, Jüri 1989. *Muinsaeg, muinasteadus, muinasteadlased*. Tallinn: Valgus.
- Smith, Laurajane 2006. *Uses of Heritage*. London-New York: Routledge.
- Sooväli-Sepping, Helen 2013. Kelle oma on pärand?: Kultuuripärandi jätkusuutlikkusest Eesti pärandipoliitika kontekstis. *Akadeemia* 12: 2222-2235.
- Tamm, Marek 2013. Juri Lotman ja kultuurimälu teooria. *Akadeemia* 10: 1747-1772.
- Tvauri 2006. The Conservation of Archaeological Heritage in Estonia. In: Lang, Valter; Laneman, Margot (eds.) *Archaeological Research in Estonia 1865-2005*. Tartu: Tartu University Press, 247-266.

ARHIIVIALLIKAD

Laid, O. 1923. Rannu. Lk 10-13. – Kihekonnakirjeldus (KK). Kättesaadav Tartu Ülikooli (TÜ) Arheoloogia Arhiivis, ilma säiliku numbrita.

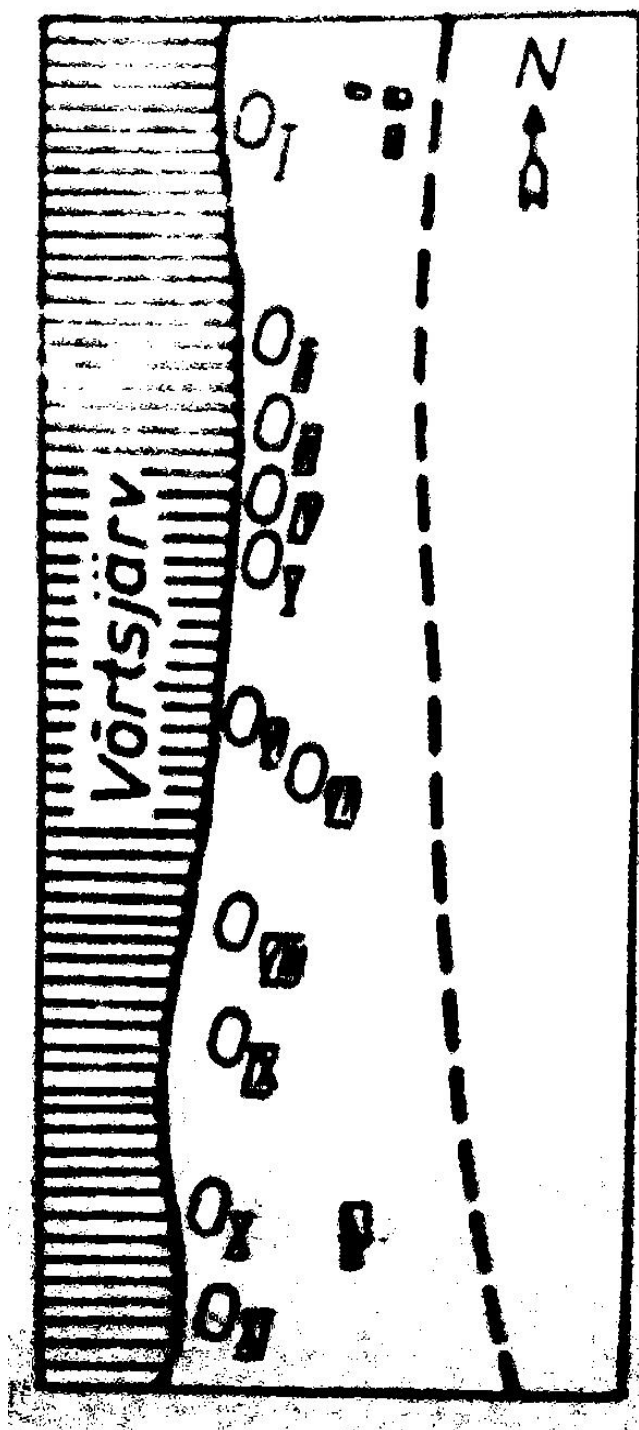
Laus, A. 1996. Projekt. – Käsikiri tegevkomiteelastele . Kättesaadav TÜ Arheoloogia Arhiivis, ilma säiliku numbrita.

LISA 1. Kaardid

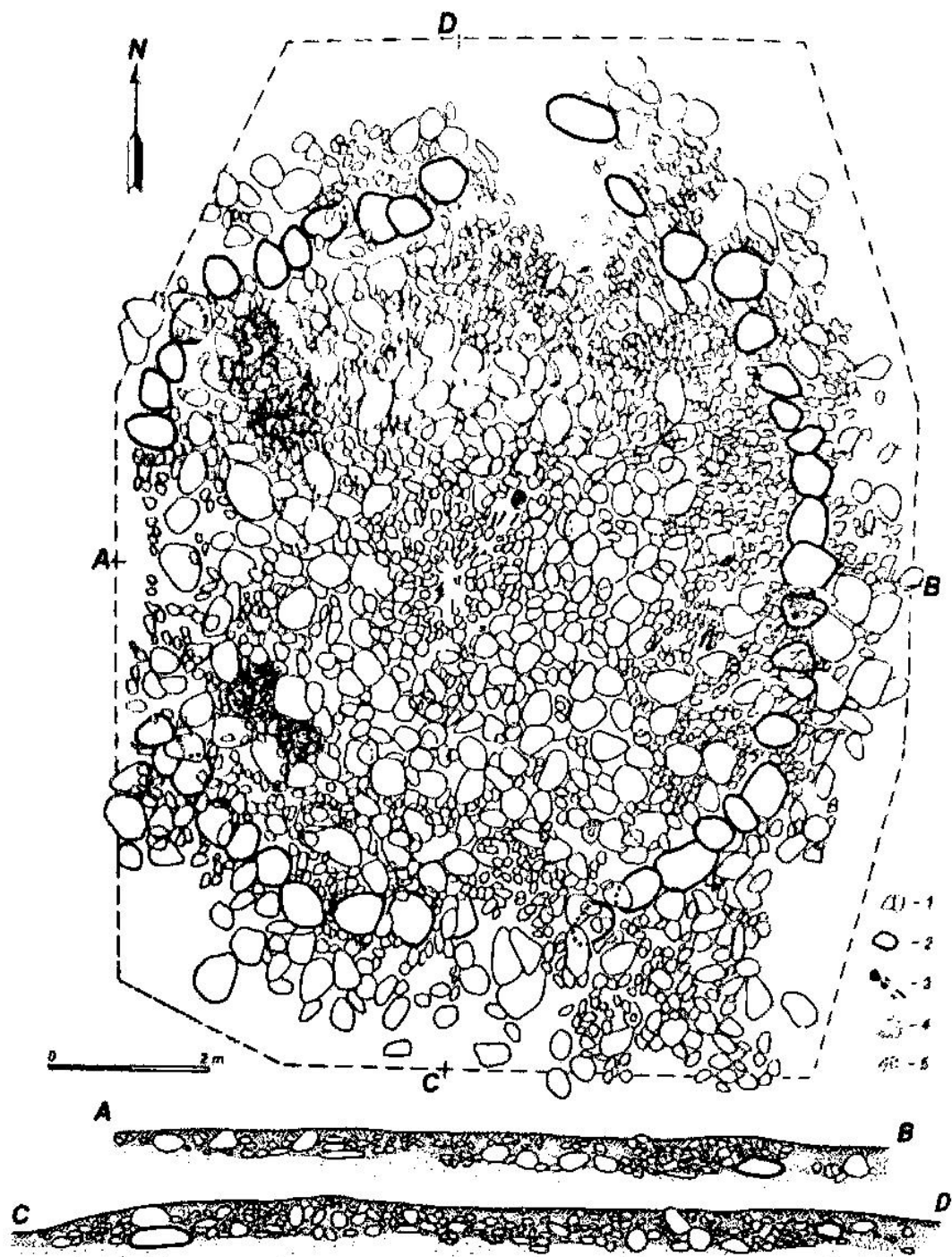

Joonis 1. Vehendi kalmeala⁵

⁵http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU60&user_id=at&bbox=623421.752475247,6454436,624852.247524753,6455636&LANG=1

Joonis 2. Sapi kalmete asetus Võrtsjärve idakaldal (numbrid on ülalt alla liikudes kasvavas suuruses) (Laul 2001: 29).

Joon. 5. Vehendi XI kalme. 1 — raudkivi, 2 — ringmüüri kivi, 3 — luustik.
4 — põlenud luud, 5 — slüsi ja söesegune liiv.

Joonis 3. Vehendi XI kõige lõunapoolsem kaevatud kalme (Laul 2001: 30).

LISA 2. Kalmeala fotod

Joonis 4. Sapi kalmeala algustähis kõige lõunapoolsemas osas, taamal Tarmeko suvila.
(autor: L. Mäemets)

Joonis 5. Tegemist on kivikalmega nr. 12948, mis jääb kõige uuema suvila õuele.
(autor: L. Mäemets)

Joonis 6. Eramaale jääva kalmeala juures olev prügi. (autor: L. Mäemets)

Joonis 7. Üks lõkkeplatsidest, mis jääb RMK hallatavale maale. (autor: L. Mäemets)

Joonis 8. Eramaale jääv lai kivikalme, millele läbipääs on takistatud traataiaga. (autor: L. Mäemets)

Joonis 9. A. A. eestvõtmisel puu najale pandud silt. Ootamas tagastamist algseesse kohta. (autor: L. Mäemets)

LISA 3. Intervjuukava

- Milline on olnud teie kokkupuude kalmetega?
- Kuidas mõistete kalmete tähendust ja väärtust tänapäeval?
- Milliseid muutuseid olete Vehendi maastikupildis täheldanud?
- Kuivõrd on teie meelest tagatud Vehendi kalmete kaitse või nende nähtavus maastikus?
- Milles seisneb Vehendi kalmete eripära?
- Milliseid probleeme täheldatakse Vehendi kivikirstkalmete puhul nende hooldamises ja kaitses?
- Millised võiksid olla lahendused kalmetega seonduvatele probleemidele Vehendis?

SUMMARY

The Stone-cist Grave Area of Vehendi at the Eastern Shore of Lake Võrtsjärv as a Modern Taskscape and Memoryscape

The aim of the BA thesis is to explain how different groups interpretate Vehendi's stone-cist grave landscape. In order to explain different modes of interpretation, I have used Yuri Lotman's and Jan Assmann's theories of cultural memory and Tim Ingold's theories of taskscape, Helen Sooväli-Sepping's theories of national heritage, and David Lowenthal's theories of landscape and history. I use all these theories when analysing the empirical material of this work, interviews with different groups about the Vehendi's stone-cist grave landscape.

The first chapter is divided into five subdivision. In these chapters I have analysed Vehendi's stone-cist graves as archaeological and historical objects. I also analysed Vehendi's stone-cist graves as valuable objects in society, which are a part of collective and cultural memory. I relied on Yuri Lotman's and Jan Assmann's theories in order to analyse, how cultural memories are bound with the landscapes of the graves.

The second part of the thesis explores Vehendi's landscape as taskscape, analysing human activities in the stone-cist grave site. I have analysed human activities and regulations, which restrict it and finally try to offer solutions to problems which arise in relation to human activity in Vehendi. I have used David Lowenthal's and Tim Ingold's theories in order to see, how the landscapes are molded by activities and how the activities also ground the shaping of memories.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Laura Mäemets,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Ideoloogia levikust Eesti kultuuriruumis loomaõiguse näitel“, mille juhendaja on Riin Magnus,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. Olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 2.06.2014.